

Matthias M. TISCHLER
ICREA / Universitat Autònoma de Barcelona

LA TRANSFORMACIÓ CAROLÍNGIA
DE LA CATALUNYA ALTMEDIEVAL

*The Carolingian Transformation
of Early Medieval Catalonia*

Bernhard Bischoff (1906-1991), *in memoriam*

Resum: Aquest article presenta una reflexió sobre com es pot mesurar la intensitat i la qualitat de la transformació carolíngia del territori ibèric corresponent a la franja fronterera perifèrica sud-occidental de l'imperi carolíngi, durant i després de la seva existència, des del segle IX al XI. La perspectiva d'enfoc en una regió fronterera, amb els conseqüents reptes particulars —pel fet d'haver estat sempre una terra mitjancera, quant a la transferència de coneixement i quant a la construcció d'identitats, entre els centres polítics, religiosos i culturals de l'imperi franc, els regnes ibèrics cristians del nord i els dominis mediterranis musulmans del sud—, pot ajudar-nos a esmolar les eines per a descriure la cultura carolíngia, tant en els centres com en les perifèries europees. Mitjançant l'ús de categories establertes quant a la qualificació d'habilitats i coneixements culturals, aquest article discuteix dos fenòmens centrals de la cultura carolíngia: 1) el desenvolupament i l'ús de l'específica minúscula carolina i 2) la introducció i la transformació dels textos carolíngis relatius a la vida religiosa en la incipient societat transcultural de la Catalunya altmedieval. D'aquesta manera, aquest article subratlla el fet que ens cal reconsiderar el qualificatiu «carolíngi» des d'una doble perspectiva: des del punt de vista extern franco-francès i des del punt de vista intern ibèrico-visigòtico-català.

Mots clau: Catalunya altmedieval, reforma de l'Església, cultura carolíngia, manuscrits, vida religiosa.

Abstract: This paper presents a reflection on how we can measure the intensity and quality of the Carolingian transformation of the Southwestern Iberian periphery of the Carolingian Empire during and after its existence from the ninth to the eleventh century. The view through the lens of a border region and its challenges of having always been a middle ground of knowledge transfer and identity – building between the political, religious and cultural centres of the Frankish Empire, the Northern Christian Iberian reigns and the Southern Muslim dominions of the Mediterranean world – can sharpen our instruments of describing Carolingian culture in its European centres and peripheries. By using established categories of the qualification of cultural skills and knowledge, the paper discusses two central phenomena of Carolingian culture: 1) the development and use of a specific Carolingian minuscule and 2) the

introduction and transformation of Carolingian texts of religious life in the rising transcultural society of early medieval Catalonia. In doing so, the paper shows that we must reconsider the attribute “Carolingian” from a double perspective – from the external Frankish-French and the internal Iberian-Visigothic-Catalan standpoint.

Keywords: Early medieval Catalonia, Church reform, Carolingian culture, Manuscripts, Religious life.

LA CULTURA CAROLÍNGIA EN LA CATALUNYA ALTMEDIEVAL

Una de les qüestions encara no resoltes en matèria d'estudis carolingis del segle XX i XXI és el paper que les regions perifèriques de l'imperi de Carlemany van tenir en termes de cultura i religió, i quina posició podrien haver ocupat les anomenades *marcae* en la xarxa europea de transferència de coneixement. Aquest punt de vista ens mena immediatament a qüestionar-nos una altra pregunta, no pas resposta encara: quin paper va tenir la Marca Hispànica carolíngia (la futura Catalunya) i els seus manuscrits en la història de la difusió europea de la minúscula carolina i la cultura textual del segle IX ençà? Per a respondre aquestes qüestions, em centraré en els trets principals de la cultura carolíngia, com és ara l'escriptura carolina, els textos religiosos de la vida benedictina i canònica, la Bíblia i els homiliaris.

La minúscula carolina en la Catalunya altmedieval

Potser la presència més visible i directa de la cultura carolíngia a la Catalunya altmedieval quedi reflectida per la propagació de les seves tècniques culturals i el grau d'èxit en la seva realització, tals com la difusió en l'escriptura de la nova minúscula carolina en la Marca Hispànica, un tret diferenciador que separa, a partir del segle IX, el nord-est de la península Ibèrica de la resta del territori. Havent consultat, d'una banda, la magistral *Paläographie* de Bernhard Bischoff,¹ així com el seu repertori en quatre volums, publicat a títol pòstum, sobre els manuscrits continentals del segle IX,² i, de l'altra, havent revisat les seves publicacions³ i el seu propi arxiu de manuscrits (*Handschriften-*

1. Bernhard BISCHOFF, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters* (Grundlagen der Germanistik 24), Berlín, Erich Schmidt 1986 (etc.).

2. Id. (†), *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen)* 1: Aachen – Lambach, Wiesbaden, Harrassowitz 1998; ... 2: Laon – Paderborn, Wiesbaden, Harrassowitz 2004; ... 3: Padua – Zwickau, Wiesbaden, Harrassowitz 2014; ... 4: Gesamtregister, Wiesbaden, Harrassowitz 2017.

3. La bibliografia completa ha estat publicada per Sigrid KRÄMER, *Bibliographie Bernhard Bischoff und Verzeichnis aller von ihm herangezogenen Handschriften* (Fuldaer Hochschulschriften 27), Frankfurt am Main, Knecht 1998.

archiv),⁴ també publicat pòstumament, he pogut obtenir, ja d'antuvi, algunes respostes preliminars pel que fa a la qüestió formulada, relativa a la introducció de la minúscula carolina i els textos en la Marca Hispànica.

Pel que fa a la història de la minúscula carolina a la península Ibèrica, Bischoff diu que Catalunya va ser una excepció dels territoris hispànics en no continuar utilitzant la característica minúscula visigòtica, més recent, fins a principis del segle XII (o fins i tot més tard); també raona que aquest canvi d'escriptura a Catalunya va tenir lloc molt abans de la influència cluniacenca i de la reforma litúrgica del papa Gregori VII en terres hispàniques durant el segle XI.⁵ Però Bischoff no detalla minuciosament l'avanç de la nova minúscula carolina —el paleògraf veu aquest fenomen com si es desenvolupés simultàniament amb l'ús de l'escriptura visigòtica fins a principis del segle IX— i únicament esmenta el famós monestir de Ripoll com a centre català iniciador d'aquest nou ús. Tot i que les modernes investigacions dutes a terme més recentment a Catalunya han demostrat que la història no és tan senzilla,⁶ ja que ara sabem que durant el segle IX es va trigar un temps a l'hora de substituir l'antiga minúscula visigòtica per la nova escriptura carolina en la Marca Hispànica. En altres paraules, encara hi trobem tipus híbrids de minúscula durant aquest segle: o bé minúscules visigòtiques sota influència carolíngia o bé minúscula carolina amb substrat visigòtic. Actualment sabem que la

4. Arno MENTZEL-REUTERS (ed.), *Handschriftenarchiv Bernhard Bischoff (Bibliothek der Monumenta Germaniae Historica, Hs. C 1, C 2)* (MGH Hilfsmittel 16), Munic, Monumenta Germaniae Historica, 1997).

5. BISCHOFF, *Paläographie*, 130, 136 i 160.

6. Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET] – Jesús ALTURO [I PERUCHO], «La escritura de transición de la visigótica a la carolina en la Cataluña del siglo IX», dins *Actas del VIII Coloquio del Comité Internacional de Paleografía Latina* (Estudios y Ensayos 6), Madrid, Joyas Bibliográficas 1990, 131-138; Jesús ALTURO I PERUCHO, «La cultura llatina medieval a Catalunya. Estat de la qüestió», dins *Symposium internacional sobre els orígens de Catalunya (segles VIII-XI)* 1 (Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona 23), Barcelona, Comissió del Mil·lenari de Catalunya. Generalitat de Catalunya 1991, 21-48; ID., «Manuscrits i documents llatins d'origen català del segle IX», dins *ibid.*, 273-280; ID., «Escritura visigòtica y escritura carolina en el contexto cultural de la Cataluña del siglo IX», dins Agustín HEVIA BALLINA (ed.), *Las raíces visigóticas de la Iglesia en España. En torno al Concilio III de Toledo. Santoral hispano-mozárabe en España* (Memoria Ecclesiae 2), Oviedo, Asociación de Archiveros de la Iglesia en España 1991, 33-44 i 298; ID., «El fragment de còdex 2541, IV de la Biblioteca de Catalunya amb algunes notes sobre característiques paleogràfiques de la primitiva minúscula carolina catalana», dins *Miscel·lània d'estudis dedicats a la memòria del Professor Josep Trenchs i Òdena [= Estudis castellanencs*, 6, 1 (1994-1995)], Castelló de la Plana, Serveis de Publicacions de la Excm. Diputació Provincial 1995, 95-103 [amb 2 figures]; ID., «Els tipus d'escriptura a la Catalunya dels segles VIII-X», dins *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X)* (catàleg de l'exposició), Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya 1999, 131-134 [amb 9 figures]; Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET] – Jesús ALTURO [I PERUCHO], «Problemàtica de les escriptures dels períodes de transició i de les marginals», *Cultura neolatina*, 58 (1998), 121-148 [amb 17 figures], 127-131 i fig. 4-7; [Maria] Josepa ARNALL [I JUAN], «La escritura carolina», dins Àngel RIESCO TERRERO (ed.), *Introducción a la paleografía y la diplomática general* (Letras universitarias), Madrid, Síntesis 1999 (etc.), 89-110 [amb 13 figures], 98-104.

minúscula carolina es va infiltrar cada vegada més a la Marca Hispànica a partir de mitjan segle IX a través de manuscrits i diplomes carolingis importats de Septimània o fins i tot escrits en el regne franc occidental.⁷ D'aquesta manera, es va produir, d'una banda, un estil d'escriptura de transició entre l'antiga minúscula visigòtica i la nova escriptura carolina i, d'altra banda, un tipus específic de minúscula carolina amb característiques catalanes, escrits especialment als *scriptoria* del nord dels comtats carolingis, com és ara Vic i Ripoll, mentre que Girona i Barcelona semblen seguir una minúscula carolina més internacional. Això significa que, al costat de Ripoll —i altres monestirs sota influència carolíngia, els *scriptoria* primerencs dels quals encara són de difícil reconstrucció—, els bisbats i els comtats de Girona, Vic i Barcelona també van tenir un paper important, encara que individual, en la introducció de la minúscula carolina i que diversos tipus d'aquesta escriptura foren importats des del rerefons polític i cultural de la Catalunya altmedieval, procedents de Septimània, Borgonya i França (Narbona, Lió, Tours ...), els quals finalment van dominar el desenvolupament de la nova escriptura a la Catalunya altmedieval d'ençà de *ca.* l'any 900.

Textos carolingis de vida religiosa

Monaquisme benedictí

Entorn de la vida monàstica primitiva medieval, sovint s'explica la història que la difusió a escala europea de l'estil de vida benedictí estigué intrínsecament connectat a la reforma carolíngia de l'Església. Aquesta forma de vida religiosa més antiga va imposar el seu predomini sobre altres regles monàstiques masculines (i femenines) a la perifèria sud-occidental de l'imperi carolingi d'ençà del regnat de Lluís el Pietós i del seu conseller monàstic, Benet d'Aniana.⁸ Aquest segon Benet, originalment batejat com Witiza, era el fill del comte visigot de Magalona, a la Septimània. Quan es va fer monjo bene-

7. Quant a la influència de la minúscula diplomàtica franca sobre l'escriptura de documents de la Marca Hispànica: veg. Ephrem [Ernest] COMPTE – Josep [Maria] RECASENS [I COMES], «Influències de l'escriptura de les cancelleries franques en els documents de la Marca Hispànica», dins *I Col·lqui d'història del monaquisme català*, Santes Creus, 1966 2 (Publicacions de l'Arxiu bibliogràfic de Santes Creus 25), Santes Creus, Arxiu Bibliogràfic de Santes Creus 1969, 51-57 i figures 1-7.

8. Unes panoràmiques excel·lents sobre la introducció de la vida benedictina en la Marca Hispànica i la Catalunya medieval es troben dins Antonio LINAGE CONDE, *Los orígenes del monacato benedictino en la Península Ibérica 2: La difusión de la «Regula Benedicti»* (Fuentes y estudios de historia leonesa 10), Lleó, Centro de Estudios e Investigación «San Isidoro» 1973, 498-538; ID., «La implantació de la regla benedictina als comtats catalans», dins Marina MIQUEL [I VIVES] – Margarida SALA [I ALBAREDA] (eds.), *Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any mil* (catàleg de l'exposició), Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura – Pòrtic 1999, 44-61 [amb 11 figures].

dictí a Saint-Seine (prop de Dijon), va prendre el nom nou del seu precursor italià i model de vida monàstica, Benet de Núrsia. Tenim una coneixença relativament gran sobre el tal Witiza-Benet, incloent-hi la seva participació en la introducció general d'una versió revisada de la *Regula S. Benedicti*, i la seva obra pròpia i la dels seus deixebles, en què s'hi explica el contingut i la superioritat d'aquesta regla monàstica en comparació amb altres regles monàstiques concurrents.⁹ Fins i tot sabem que Benet durant un temps va predicar contra l'adopcionisme, una forma de cristologia hispànica afavorida pel bisbe Fèlix d'Urgell, que fou desqualificat, condemnat i eradicat com a heretgia per l'Església franca.¹⁰ Com a conseqüència plena del seu rol, la transmissió de la seva *Vita*, escrita poc després de la seva mort (821) pel seu propi alumne Ardó d'Aniana (ca. 822/823),¹¹ no es va confinar únicament a la seva regió natal de Septimània, amb una còpia del segle XII d'Aniana com el testimoni més antic conservat d'aquest text biogràfic¹² —una afirmació que es pot llegir encara avui, fins i tot en la publicació més recent—,¹³ sinó que deixà les seves petges també en la Catalunya medieval, amb extractes en el leccionari de Santa Maria de Serrateix¹⁴ i en el breviari de Sant Miquel de Cuixà,¹⁵ fet que ens per-

9. Walter KETTEMANN, *Subsidia Anianensia. Überlieferungs- und textgeschichtliche Untersuchungen zur Geschichte Witiza-Benedikts, seines Klosters Aniane und der sog. «anianischen Reform». Mit kommentierten Editionen der «Vita Benedicti Anianensis», «Notitia de servitio monasteriorum», des «Chronicon Moissiacense» / «Anianense» sowie zweier Lokaltraditionen aus Aniane 1-2*, Tesi doctoral dirigida per Dieter GEUENICH, Duisburg – Essen, Universität Duisburg-Essen 2000 [https://duepublico2.uni-due.de/receive/dupublico_mods_00018245].

10. Manuel RIU [I RIU], «Revisión del problema adopcionista en la diócesis de Urgel», *Anuario de estudios medievales*, 1 (1964) 77-96, 91 sq.

11. Ed. Georg WAITZ, *MGH Scriptores* 15, 1, Hannover, Hahn 1887, 200-220; ed. KETTEMANN, *Subsidia Anianensia* 1, 139-223.

12. Montpellier, Archives départementales de l'Hérault, 1H1, f. 1r-13v, poc després del 1131. Per raons de brevetat, ofereixo únicament referències bibliogràfiques escollides per als manuscrits esmentats en les notes a peu de pàgina següents.

13. Paolo CHIESA, «Ardo Anianensis mon.», dins Paolo CHIESA – Lucia CASTALDI (eds.), *La trasmissione dei testi latini del Medioevo. Mediaeval Latin texts and their transmission* 4 (Millennio medievale 94. Strumenti e studi N. S. 32. TE.TRA 4), Florència, SISMEL Edizioni del Galluzzo 2012, 60-68.

14. Solsona, Arxiu Diocesà, Còdex 33 (*olim* Museu Diocesà, Ms. 3), f. 23v-24r: Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET], «Regles i observances monàstiques a Catalunya», dins *II Col·loqui d'història del monaquisme català. Sant Joan de les Abadesses 1970* 2 (Scriptorium populeti 9), Poblet, Abadía de Poblet 1974, 7-24, 18; Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «A propòsit del manuscrit llatí 3.806 de la Biblioteca Nacional de París. Un homiliari de Vilabertran», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 2 (1983), 13-47, 28 amb n. 69 i 45 amb n. 169.

15. París, Bibliothèque nationale de France, Fonds Baluze, Ms. 372 recopila en els f. 44r-48v el contingut dels dos volums, avui perduts, del breviari de Sant Miquel de Cuixà; el f. 44v documenta que els f. 63 sq. del primer volum contenen alguns extractes de la *Vita*: Pere PUJOL I TUBAU, «El Breviari de Cuixà», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 6 (1920-1922), 329-341, 333; MUNDÓ I MARCET, «Regles», 18; ALTÉS I AGUILÓ, «A propòsit», 28 amb n. 69 i 45 amb n. 169.

met d'assumir, doncs, una certa circulació i coneixement d'aquesta biografia monàstica carolíngia ja en la Catalunya medieval.

Una altra història ben coneguda de la vida monàstica altmedieval és l'aplicació europea de forma igualitària de la vida benedictina aconseguida pels moviments monàstics del segle x que es van originar en diversos centres de reforma francs, com ara Cluny, Gorze, Fleury, Moissac i d'altres. Aquests moviments van intentar continuar, completar o transformar el treball de reforma de Benet d'Aniana. Almenys dos d'aquests centres monàstics, Cluny i Fleury, amb forts vincles amb la cultura carolíngia, van tenir un impacte primerenc en la renovació de la vida benedictina de Catalunya en la formació de les primeres congregacions de comunitats exemptes des de la segona meitat del segle x.¹⁶

Ambdues històries del monaquisme benedictí català ens parlen principalment, sense tenir una visió integral i integradora, de la tradició manuscrita generada per aquests moviments de reforma monàstica. La plena integració d'aquests testimonis en una difusió europea global de la nova literatura monàstica dins de la història de la comunicació oral i escrita i els seus efectes sobre la construcció d'identitats religioses a les diferents regions del món ibèric és una tasca apassionant que encara ha de fer-se amb tot detall. El que presento tot seguit no té cap altre afany que el d'oferir tan sols observacions preliminars sobre el paisatge català de la transmissió textual i sobre la seva contextualització històrica.

Al cor de l'interès en la recerca prèvia sobre la vida benedictina catalana s'hi troba el text fonamental, la *Regla de Sant Benet*.¹⁷ La còpia més antiga coneguda de *ca.* l'any 850 encara és escrita en minúscula visigòtica, però aparentment sota la influència de la minúscula carolina i, per tant, produïda en algun lloc de la Marca Hispànica; avui es conserva a El Escorial.¹⁸ Trobem també d'altres primeres còpies ja d'ençà del segle xi: un inventari de llibres de Sant Sadurn de Tavèrnoles que data del 1040 esmenta un exemplar, o

16. Ramon D'ABADAL I DE VINYALS, «L'esperit de Cluny i les relacions de Catalunya amb Roma i la Itàlia en el segle x», *Studi medievali*, III 2 (1961), 3-41; Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET], «Moissac, Cluny et les mouvements monastiques de l'Est des Pyrénées du xe au xiie siècle», *Annales du Midi*, 75 (1963), 551-570 i 570-573 (Discussió) [reimpr. dins *Moissac et l'Occident au xe siècle. Actes du colloque international de Moissac, 3-5 mai 1963*, Tolosa 1964, 229-248 i 248-251 (Discussió)]; Karen STÖBER, «Cluny in Catalonia», *Journal of Medieval Iberian Studies*, 9 (2017), 241-260, 241 i 244.

17. LINAGE CONDE, *Los orígenes* 2, 777-788 i 844-854.

18. El Escorial, Real Biblioteca del Monasterio de San Lorenzo, Ms. I. III. 13., f. 7v-57v; Rudolf HANSLIK, *Benedicti Regula* (CSEL 75), Viena 1960 (etc.), LIV-LVI («s. IX/X») i LXXIV sq. (manuscrit H 2); Agustín MILLARES CARLO (†), *Corpus de códices visigóticos* 1: Estudio, Las Palmas de Gran Canaria, Fundación de Enseñanza Superior a distancia 1999, 55 núm. 55; ID., ... 2: Álbum, Las Palmas de Gran Canaria, Gobierno de Canarias 1999, 54 núm. 55 (f. 203r); LINAGE CONDE, «L'implantació», 50. Algunes notes marginals mostren que el manuscrit ja es trobava, al segle x, en una casa d'influència benedictina a les regions més occidentals de la península Ibèrica.

potser dos, de la *Regla de Sant Benet*;¹⁹ el catàleg de Ripoll del 1047 descriu, també, un «Liber Sancti Benedicti», potser l'exemplar personal (avui perdut) de l'abat Oliba.²⁰ Altres manuscrits de la *Regla* del mateix segle s'han conservat, provinents de les cases benedictines de Sant Cugat del Vallès (donada a la seva fundació, Sant Llorenç del Munt),²¹ d'un lloc encara no identificat²² i de Santa Maria de Serrateix.²³ Durant la preparació de l'edició crítica de la regla benedictina publicada el 1960,²⁴ el filòleg de Viena Rudolf Hanslik va poder demostrar que la família textual dels rars testimonis de la península Ibèrica depenia d'un arquetip procedent de Narbona o Septimània,²⁵ la regió natal de Benet d'Aniana.²⁶ Però Hanslik no va comparar de manera exhaustiva els textos de cadascuna de les còpies catalanes existents de la *Regla* —el manuscrit de Santa Maria de Serrateix, en particular, no es tingué en compte per a la seva edició—, de manera que no sabem la interrelació exacta entre les còpies catalanes i, per tant, les formes de difusió de la *Regla de Sant Benet* en la Catalunya altmedieval.²⁷

19. «... regulas .II.», ed. Cebrià BARAUT [I OBIOLS], «Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles IX-XIII)», *Urgellia*, 12 (1994-1995), 7-414 (edició: 128-133 núm. 59), 131 lín. 37; Michel ZIMMERMANN, *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIe siècle)* 1 (Bibliothèque de la Casa de Velázquez 23, 1), Madrid, Casa de Velázquez 2003, 558; ... 2 (... 23, 2), Madrid, Casa de Velázquez 2003, 761-763.

20. Ed. Rudolf BEER, *Die Handschriften des Klosters Santa Maria de Ripoll I* (Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 155, núm. 3), Viena, Alfred Hölder 1908, 101-109, 103 núm. 78; ed. Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «L'antic catàleg de la biblioteca del monestir de Ripoll», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 24 (2016), 121-150, 133 núm. 39; BEER, *Handschriften*, 86 sq.; ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 2, 625 i 762; GROS I PUJOL, «L'antic catàleg», 133 núm. 39 (el qual formula dubtes sobre la identificació feta per Beer i suggereix, en canvi, quant a l'autoria, Aimon de Fleury, *De miraculis S. Benedicti libri II* o Smaragdus de Sant-Mihiel, *Expositio in Regulam S. Benedicti*).

21. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Sant Cugat 22, f. 135v-155r: HANSLIK, *Benedicti Regula*, LVII sq. i LXXIV sq. (manuscrit Y; amb la datació incorrecta «s. X/XI» i amb el tipus d'escriptura incorrecte «litt. Visigot.»); LINAGE CONDE, *Los orígenes* 2, 782 n. 39, 831 amb n. 194, 196 i 198-202, 839 n. 226 i 851 sq.; MUNDÓ I MARCET, «Regles», 15 amb n. 27 i 18; ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 1, 605.

22. París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 4209, f. 1r-20r: HANSLIK, *Benedicti Regula*, LVII i LXXIV sq. (manuscrit e); MUNDÓ I MARCET, «Regles», 15 («de la Septimània»).

23. Copenhaguen, Det Kongelige Bibliotek, Ny Kgl. Samling, Ms. 1794, f. 185r-201v: LINAGE CONDE, *Los orígenes* 2, 810 (f. 201v; amb la signatura errònia «1594») i 852 (amb la signatura errònia «S. 1.594»); MUNDÓ I MARCET, «Regles», 15.

24. Ed. HANSLIK, *Benedicti Regula*, 1-165.

25. ID., «Praefatio», dins ID. (ed.), *ibid.*, XI-LXXIV, LV-LVIII; Manuel Cecilio DÍAZ Y DÍAZ, «La circulation des manuscrits dans la Péninsule Ibérique du VIIIe au XIe siècle», *Cahiers de civilisation médiévale*, 12 (1969), 219-241 i 383-392 [amb 5 figures], 238 n. 132; ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 2, 762.

26. RIU I RIU, «Revisión», 96 indirectament va assumir que el propi Benet d'Aniana hauria portat aquesta versió de la regla a la Marca Hispànica durant la seva missió a l'Urgell.

27. Alguns manuscrits que encara no han estat recopilats són, p. ex., Tarragona, Biblioteca pública, Ms. 106, f. 206r-287v, segle XII/XIII, provinent de l'abadia cistercenca de Santes Creus: Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, «Manuscritos de la Biblioteca Pública de Tarragona, Inventario

Les cases benedictines catalanes també eren propietàries d'una rica literatura de comentaris i tractats sobre la *Regla* del seu pare, i tots pertanyien a l'escola de Benet d'Aniana i dels seus seguidors, especialment a l'abat Smaragdus de Sant-Mihiel. Aquest panorama manuscrit mostra el gran impacte de la xarxa de reformadors monàstics de la Septimània carolíngia que es trobava en un conflicte obert intra-franc amb representants més antics de la vida benedictina, especialment el gran abat carolingi Adalhart de Corbie. Al començament del segle IX, Benet va escriure la seva *Concordia regularum*, una sinopsi de les regulacions preses de diferents regles monàstiques.²⁸ A Catalunya, es transmet en una versió de text abreujat (amb llacunes) en una còpia del sud de França de finals del segle IX, que es va donar posteriorment a l'abadia cistercenca catalana de Santes Creus: aquesta podria ser, precisament, la còpia esmentada al primer inventari de llibres de Santes Creus, datat de l'últim quart del segle XII.²⁹ A més a més, encara que més enllà del nostre horitzó altmedieval, tenim una còpia del segle XIV, provinent potser de Sant Víctor de Marsella,³⁰ que transmet el tractat de Sant Benet *De diversarum poenitentiarum modo de regula Benedicti distincto*, un text comparatiu curt i especial sobre diverses pràctiques monàstiques penitencials.³¹

Smaragdus, procedent d'una família visigoda noble, que va viure a la península Ibèrica o a Septimània, va ser abat de Sant-Mihiel (prop de Verdun) des ca. l'any 812 i va escriure una explicació de la *Regula S. Benedicti* pels

general», *Boletín arqueológico*, IV 53-54 (1953-1954), 50-75 [també: ID., *Manuscritos de la Biblioteca Pública de Tarragona* (Instituto de Estudios Tarraconenses «Ramon Berenguer IV». Sección de arqueología e historia 6), Tarragona 1954], 57; i la còpia del segle XV provinent de l'abadia benedictina gironina de Sant Pere de Gallicants, avui a Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 995, f. 115r-136r: LINAGE CONDE, *Los orígenes* 2, 853 n. 267; MUNDÓ I MARCET, «Regles», 15 i 22; Alexandre OLIVAR [I DAYDÍ], *Catàleg dels manuscrits de la Biblioteca del Monestir de Montserrat* (Scripta et documenta 25), Montserrat, Abadia de Montserrat 1977, 297.

28. Ed. Pierre BONNERUE, *Benedicti Anianensis Concordia regularum* [2]: Textus (CChr.CM 168 A), Turnhout, Brepols 1999, 3-669.

29. Tarragona, Biblioteca pública, Ms. 69, f. 1r-176r (manuscrit T): Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, *El escritorio y la primitiva biblioteca de Santes Creus. Noticia para su estudio y catálogo de los manuscritos que de dicha procedencia se conservan* (Instituto de Estudios Tarraconenses «Ramón Berenguer IV». Publicación 1), Tarragona, Sugrañes 1952, 13; ID., «Manuscritos», 56; MUNDÓ I MARCET, «Regles», 18 (amb la datació errònia «segle XIV»); ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 1, 582 sq.; ID., *Écrire et lire* 2, 763 i 824; Pius ENGELBERT, «Ein karolingisches Fragment der "Concordia regularum" des Benedikt von Aniane in Reims», *Revue bénédictine*, 126 (2016), 138-149 [amb 2 figures], 139.

30. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 847, f. 59r-62v: Josef SEMMLER, «Legislatio Aquisgranensis», dins ID. (ed.), *Initia consuetudinis Benedictinae. Consuetudines saeculi octavi et noni* (Corpus Consuetudinum Monasticarum 1), Siegburg, Schmitt 1963, 423-582, 566 sq. (amb la datació errònia «saec. XII. ex.»); MUNDÓ I MARCET, «Regles», 18; OLIVAR I DAYDÍ, *Catàleg*, 217.

31. Ed. SEMMLER, «Legislatio Aquisgranensis», 571-582 (manuscrit L).

volts del 816/817, en el context de la reforma de Benet d'Aniana.³² Aquesta *Expositio in Regulam S. Benedicti* degué haver tingut un paper important en les comunitats monàstiques catalanes del segle IX en endavant: mentre que la recerca prèvia, potser erròniament, va identificar el còdex de Smaragdus mencionat al testament del bisbe Idalguer de Vic del 908 com a testimoni primerenc d'aquesta obra exegetica sobre la *Regla de Sant Benet*,³³ la còpia certa més antiga catalana es conserva amb el foli únic d'un manuscrit del segle X de la casa benedictina Sant Benet del Bages;³⁴ també l'«Expositum regule» del suara esmentat catàleg de Ripoll del 1047 fou molt probablement una còpia d'aquest comentari sobre la *Regla de Sant Benet*.³⁵ A més a més, ha sobreviscut una còpia baixmedieval del segle XIV procedent de Montserrat, que va passar desapercebuda a causa de la incorrecta identificació de l'obra i no es va utilitzar per a l'edició crítica.³⁶ Finalment, cal esmentar el famós *speculum* monàstic de Smaragdus, el *Diadema monachorum*,³⁷ que, malgrat els supòsits anteriors, no és esmentat en el testament del bisbe Riculf d'Elna (915),³⁸ sinó que es transmet més tard en una còpia del segle XII procedent de l'abadia benedictina de Sant

32. Ed. Alfred SPANNAGEL – Pius ENGELBERT, *Smaragdi Abbatis Expositio in Regulam S. Benedicti* (Corpus Consuetudinum Monasticarum 8) Siegburg, Schmitt 1974, 3-337.

33. «Smaragdum quodcumque I», ed. Eduard JUNYENT I SUBIRÀ (†), *Diplomatari de la Catedral de Vic. Segles IX-X* (Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs. Documents 1), Vic, Patronat d'Estudis Ausonencs 1980-1996, 39 sq. núm. 41, 39 lín. 25: LINAGE CONDE, *Los orígenes* 2, 796; ID., «L'implantació», 50; ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 1, 547. Tot i així, ID., *Écrire et lire* 2, 758 identificà aquest manuscrit també amb la *Diadema monachorum* (*Écrire et lire* 1, 592 sense identificació). Quant a la identificació correcta: veg. n. 97.

34. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 793/I: MUNDÓ I MARCET, «Regles», 19 amb n. 32 (amb la signatura errònia «783-I»); SPANNAGEL – ENGELBERT, *Smaragdi Abbatis Expositio*, XVII; OLIVAR I DAYDÍ, *Catàleg*, 190 sq.

35. Ed. BEER, *Handschriften*, 105 núm. 162; ed. GROS I PUJOL, «L'antic catàleg», 134 núm. 44: MUNDÓ I MARCET, «Regles», 19; ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 1, 569 (amb poca precisió: «un manuscrit de la Règle bénédictine»); ID., *Écrire et lire* 2, 762 sq. (pensant erròniament en una còpia de la *Concordia regularum* de Benet d'Aniana).

36. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Varia 3, f. 1ra-175rb: Alfred CORDOLIANI, «Los manuscritos de cómputo eclesiástico en las Bibliotecas de Barcelona», *Analecta Sacra Tarraconensia*, 23 (1950), 103-130, 104 n. 1 (secció C) «Códices varios (5 manuscritos)»; sense identificació del text); Cebrià BARAUT [I OBIOLS], «Els manuscrits de l'antiga biblioteca del monestir de Montserrat (segles XI-XVIII)», *Analecta Montserratensia*, 8 (1954-1955), 339-397, 393 núm. 61 (amb la falsa identificació de l'autor com a «Pau Diaca» i amb la falsa datació «s. XVII»). L'inventari de manuscrits de la biblioteca fet per José de Vargas Ponce i Joan de Sans i de Barutell, Barcelona, 24 de juny de 1804, menciona una còpia en paper: «“Expositio Regulae S. Benedicti”. I tomo, 4.º, papel»: BARAUT I OBIOLS, «Els manuscrits», 365 núm. 80. El manuscrit no s'esmenta dins SPANNAGEL – ENGELBERT, *Smaragdi Abbatis Expositio*, XV.

37. Ed. MIGNE, *Patrologia Latina* 102, 593-690.

38. «Smaragdum unum», ed. MIGNE, *Patrologia Latina* 132, 468 núm. X lín. 48: ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 1, 549; ID., *Écrire et lire* 2, 758; Éric PALAZZO, «Arts somptuaires et liturgie. Le testament de l'évêque d'Elne, Riculf (915)», dins Silvain GOUGUENHEIM e. a. (eds.), *Retour aux sources. Textes, études et documents d'histoire médiévale offerts à Michel Parisse*, París, Picard 2004, 711-717, 714 (sense cap identificació). Quant a la identificació correcta d'aquesta obra: veg. n. 97.

Cugat del Vallès.³⁹ A més a més, dues còpies més de l'obra es remunten a les abadies benedictines catalanes, ambdues perdudes a principis del segle XIX, és a dir, un manuscrit del segle XI a Ripoll⁴⁰ i una còpia d'una datació desconeguda a Montserrat.⁴¹

Seria molt més fàcil poder identificar nou material de manuscrits primerencs provinents del cercle reformista de Benet d'Aniana, per a poder entendre millor la relació entre els nostres manuscrits conservats, si tinguéssim dades paleogràfiques primerenques més fiables del *scriptorium* d'Aniana,⁴² i si sabéssim molt més sobre els primers productes de les cases benedictines del segle IX a Catalunya.

M'agradaria cloure aquest breu resum sobre la vida benedictina de l'època altmedieval a Catalunya amb un foli del segle IX, desconegut pels especialistes de la reforma benedictina carolíngia: aquest fragment mostra glosses sobre la *Regla* (cap. 5-7), per tant, sobre el nucli espiritual de l'obra.⁴³ Aquestes glosses es diferencien de l'obra més recentment publicada, un compendi anònim sobre la *Regla*, les anomenades *Glosae de diversis doctoribus collectae in regula S. Benedicti abbatis*,⁴⁴ compostes per un autor de ca. els anys 790-827 que van elaborar un glossari de *catena* de prop de 1.100 termes bàsics de la *Regula S. Benedicti* i un *florilegium* de més de 500 extractes d'un ampli ventall de textos bíblics, patristics i monàstics. No obstant això, el nostre fragment de Barcelona podria

39. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ms. Sant Cugat 90, f. 1v-124v: ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 1, 605.

40. Aquesta còpia de Ripoll, encara vista i descrita per Jaime Villanueva el 1806 i Pròsper de Bofarull el 1822, es va perdre el 1835. L'obra de Smaragdus formava part d'un manuscrit miscel·lani: Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España* 8: *Viage á las Iglesias de Vique y de Solsona*, 1806 y 1807, València: Impr. Oliveres, antes Estévan, 1821, 51 núm 158 (l'obra no s'hi esmenta); Fernando VALLS [Y] TABERNER, «Códices manuscritos de Ripoll», *Revista de archivos, bibliotecas y museos*, 35 (1931), 5-17 i 139-175, 140 sq. núm. 0/14.

41. L'inventari de manuscrits de la biblioteca fet per José de Vargas Ponce i Joan de Sans i de Barutell, Barcelona, 24 de juny de 1804, menciona una còpia: «"Díadema Monachorum" per Esmeraldum Abatem. I tomo, 4.º mr., pergamino»: BARAUT I OBIOLS, «Els manuscrits», 363 núm. 38 i 396.

42. Bernhard BISCHOFF, «Die ältesten Handschriften der Regula S. Benedicti in Bayern», *Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktinerordens*, 92 (1981), 7-16, 13 sq.; Pius ENGELBERT (ed.), *Der Codex Regularum des Benedikt von Aniane. Faksimile der Handschrift Clm 28118 der Bayerischen Staatsbibliothek München*, St. Ottilien, EOS Verlag 2016, 49 sq.; Id., «Karolingisches Fragment», 147-149.

43. Barcelona, Arxiu Capitular, Còdex 120, fragment núm. 2: Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET], «Comment reconnaître la provenance de certains fragments de manuscrits détachés de reliures», *Codices manuscritti*, 11 (1985), 116-123 [amb 1 figura], 118 i 120-122; Jesús ALTURO I PERUCHO, «El glossari in "Regulam sancti Benedicti" de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona», *Studia Monastica*, 37 (1995), 271-277 (edició: 275-277). El fragment no apareix esmentat per BISCHOFF, *Katalog* 1, 55.

44. Ed. Matthieu H. VAN DER MEER, *Glosae in regula Sancti Benedicti abbatis ad usum Smaragdi abbatis Sancti Michaelis* (CChr.CM 282), Turnhout, Brepols 2017, 3-233: Id., «The "Glosae in regula S. Benedicti" – a text between the "Liber Glossarum" and Smaragdus' "Expositio in regulam S. Benedicti"», *Dossier d'HEL*, 10 (2016), 305-319.

haver format part d'un llibre d'escola comparable d'una nova comunitat benedictina.⁴⁵ En qualsevol cas, és un testimoni addicional de l'estudi carolingi de la regla benedictina, capítol per capítol, comentant paraules centrals o passatges del text. De moment, no podem dir on va ser escrit aquest manuscrit exactament. La seva excel·lent minúscula carolina del segle IX, no obstant això, és la d'una comunitat d'escriptura carolina⁴⁶ i el text glossat de la *Regla de Sant Benet* pertany a la família de manuscrits difosos per l'Església de Narbona.⁴⁷ Aquest fragment, juntament amb d'altres, va inserir-se a l'antic manuscrit uncial amb les homilies sobre els evangelis de Gregori el Gran quan es va reenquadernar al segle X. L'origen d'aquest manuscrit uncial és plausiblement de la Septimània, prop del mar Mediterrani,⁴⁸ de manera que els fragments també podrien provenir d'aquesta regió. No obstant això, no podem excloure la possibilitat que el nostre glossari sobre la *Regla de Sant Benet* era ja present a Catalunya, perquè un altre fragment, un foli del *Breviarium apostolorum*, potser hauria fet el mateix camí des de la Septimània fins a Catalunya.⁴⁹ La menció del nom del bisbe Vives (973-995) en aquesta còpia magnífica de les Homilies de Gregori (f. 159v) podria ser la pista decisiva que aquest manuscrit hauria arribat (juntament amb els fragments) a la catedral després de la invasió de Barcelona per al-Manşūr (985), ja que aquest bisbe va haver de restaurar la col·lecció de llibres rapinyats de la seva església.⁵⁰

Vida canònica

En contraposició amb la recerca intensiva que s'ha fet sobre la introducció del monaquisme carolingi benedictí reformat a la Catalunya altmedieval, el coneixement que tenim de la reforma contemporània carolíngia de la vida canònica i la seva implantació a la regió fronterera a través de la famosa *Ins-*

45. Per tant, el fragment no ha de derivar necessàriament d'una còpia de la Regla amb un glossari al final, com assumí ALTURO I PERUCHO, «El glossari», 273.

46. Si se segueix Anscari Manuel Mundó i Marcet, el manuscrit provindria probablement de Catalunya, segle X; si se segueix Jesús Alturo i Perucho, emperò, fóra transpirenaic, probablement narbonès, del segle IX/X. La primera opinió és, sens dubte, incorrecta; la segona, tal vegada ho és quant a la seva datació: hi trobem, en aquest cas, una excel·lent minúscula carolíngia occidental franca del segle IX, amb una *a* sempre carolina, una *d* rarament arrodonida i un *g* en forma de 3.

47. ALTURO I PERUCHO, «El glossari», 274.

48. MUNDÓ I MARCET, «Comment reconnaître», 121 sq.

49. Barcelona, Arxiu Capitular, Còdex 120, fragment núm. 3: MUNDÓ I MARCET, «Comment reconnaître», 121; Jesús ALTURO I PERUCHO, «Dos testimonis més del "Breviarium apostolorum"», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 24 (2016), 19-32 [amb 4 figures], 23-25 i 29 sq. fig. 1 sq. (de *recto* i *verso*). Aquest fragment no és citat per BISCHOFF, *Katalog* 1, 55.

50. Aquest esforç no és mencionat per Gaspar FELIU I MONTFORT, «El bisbe Vives de Barcelona i el patrimoni de la Catedral (974-995)», dins *Miquel Coll i Alentorn. Miscel·lània d'homenatge en el seu vuitantè aniversari*, Barcelona 1984, 167-191.

titutio canonicorum Aquisgranensis del 816⁵¹ encara no és prou bona.⁵² Aquesta regla sembla haver estat introduïda a la Marca Hispànica durant el segle IX. No obstant això, el primer testimoni que tenim d'una comunitat a Girona que segueix la *Regla d'Aquisgrà* és només del 887.⁵³ La fundació de la comunitat de canonges a la catedral de Girona va seguir el model de Barcelona (878). L'any 949, apareix esmentat un primer *abba* de la col·legiata de Sant Feliu, un tal Teudesind.⁵⁴ El 1019, la comunitat gironina de canonges fou reformada i privilegiada de nou.⁵⁵

L'establiment de la vida canònica a la catedral i a la col·legiata de Girona segueix, doncs, la línia cronològica general del desenvolupament d'aquesta

51. Josef SEMMLER, «Reichsidee und kirchliche Gesetzgebung», *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 71 (1960), 37-65, 43-45; ID., «Die Beschlüsse des Aachener Konzils im Jahre 816», *ibid.*, 74 (1963), 15-82, 16; Wilfried HARTMANN, *Die Synoden der Karolingerzeit im Frankenreich und in Italien* (Konziliengeschichte. Reihe A: Darstellungen), Paderborn e. a., Ferdinand Schöningh 1989, 157-160; Josef SEMMLER, «Die Kanoniker und ihre Regel im 9. Jahrhundert», dins Irene CRUSIUS (ed.), *Studien zum weltlichen Kollegiatstift in Deutschland* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 114. Studien zur Germania Sacra 18), Gotinga, Vandenhoeck & Ruprecht 1995, 62-109; Egon BOSHOFF, *Ludwig der Fromme* (Gestalten des Mittelalters und der Renaissance), Darmstadt, WBG 1996, 120-124.

52. Especialment visible en Eduardo CARRERO SANTAMARÍA, «“Ecce quam bonum et quam iocundum habitare fratres in unum”. Vidas regular y secular en las catedrales hispanas llegado el siglo XII», *Anuario de estudios medievales*, 30 (2000), 757-805, 767-770, el qual no comprendué la dimensió ingent de la voluntat de Lluís el Pietós d'unificar la vida canònica del seu imperi.

53. Diploma del bisbe Theothar de Girona, datada del 24 de novembre del 887: ed. Ramon MARTÍ [I CASTELLÓ], *Col·lecció diplomàtica de la seu de Girona (817-1100)* (Fundació Noguera. Col·lecció Diplomataris 13), Barcelona, Fundació Noguera 1997, 84 sq. núm. 17. La comunitat també s'esmenta en un diploma de dedicació i donació del bisbe Sunifred, datat de l'1 d'octubre del 858, el qual, no obstant això, és una falsificació de finals del segle XI: ed. Ramon ORDEIG I MATA, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)* 1: Preàmbul. Introducció. Documents 1-116 (segles IX-X) 1 (Estudis històrics. Diplomataris 1), Vic, Estudis històrics 1993, 24-26 núm. 6; MARTÍ I CASTELLÓ, *Col·lecció diplomàtica*, 79 sq. núm. 11. Johannes Josef BAUER, «Die vita canonica der katalanischen Kathedralkapitel vom 9. bis zum 11. Jahrhundert», dins *Homenaje a Johannes Vincke para el 11 de mayo 1962* 1, Madrid, CSIC 1962-1963, 81-112, 88 sq.; ID., «Die vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen im 10. und 11. Jahrhundert», dins *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 21 (Spanische Forschungen der Görresgesellschaft I), Münster de Westfàlia, Aschendorff 1963, 54-82, 56 amb n. 7; Odilo ENGELS, «Episkopat und Kanonie im mittelalterlichen Katalonien», dins *ibid.*, 83-135 [reimpr. ID., *Reconquista und Landesheerrschaft. Studien zur Rechts- und Verfassungsgeschichte Spaniens im Mittelalter* (Rechts- und Staatswissenschaftliche Veröffentlichungen der Görres-Gesellschaft N. F. 53), Paderborn e. a., Ferdinand Schöningh 1989, 149-201], 84 amb n. 5 i 114 sq. no comenten, de fet, aquests dos diplomes. Veg. també Gabriel ROURA [I GÜIBAS], *Girona carolíngia. Comtes, vescomtes i bisbes (Del 785 a l'any 1000)* (Quaderns d'història de Girona), Girona, Diputació de Girona i Ajuntament de Girona 1988, 68 sq.

54. Ed. Ramon ORDEIG I MATA, «Ató, bisbe i arquebisbe de Vic (957-971), antic arxiprest-ardiaca de Girona», *Studia Vicensia*, 1 (1989), 61-97, 84 sq. núm. 4; ed. MARTÍ I CASTELLÓ, *Col·lecció diplomàtica*, 125 núm. 85.

55. Ed. MARTÍ I CASTELLÓ, *Col·lecció diplomàtica*, 197-200 núm. 179; BAUER, «Die Vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen», 80.

forma de vida religiosa a la Catalunya altmedieval: els capítols catedralicis van introduir la *Regla d'Aquisgrà* durant el segle IX, o en la primera dècada del segle X com a molt tard, i la reforma de la *vita canonica* als capítols de les catedrals catalanes va continuar de mitjan segle X en endavant; s'inicià per la renovació de la vida comuna a la catedral de Vic (957),⁵⁶ i es continuà per la de Barcelona (1009)⁵⁷ i la d'Urgell (1010),⁵⁸ mentre que gairebé totes les esglésies col·legiades van seguir la *Regla d'Aquisgrà* només d'ençà de finals del segle X o principis del segle XI —Solsona (928),⁵⁹ Besalú (977),⁶⁰ Sant Joan de les Abadesses (1017),⁶¹ Sant Vicenç de Cardona (1019)⁶² i Tremp (1079).⁶³

Aquesta breu història sobre la introducció de la vida canònica carolíngia a la Catalunya altmedieval pot ser avalada, almenys parcialment, per alguns exemplars conservats o testificats de la *Institutio canonicorum Aquisgranensis* del 816. Els investigadors anteriors coneixien quatre manuscrits catalans, però només el més antic, de Vic, apareixia esmentat en l'edició de MGH d'Albert Werminghoff el 1906.⁶⁴ Aquesta còpia va ser escrita en un *scriptorium* català encara no identificat del segon quart del segle X o cap a la meitat d'aquest mateix segle.⁶⁵ Podria haver estat el manuscrit original escrit per a la comunitat de canonges de la catedral de Vic esmentat en un inventari del bisbe Guadamir del 14 de juny del 957,⁶⁶ que va introduir l'ús de la *Regla d'Aquis-*

56. BAUER, «Die vita canonica der katalanischen Kathedralkapitel», 90 sq. i 96; ID., «Die vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen», 80.

57. BAUER, «Die vita canonica der katalanischen Kathedralkapitel», 87, 94 i 101-103; ID., «Die vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen», 80.

58. BAUER, «Die vita canonica der katalanischen Kathedralkapitel», 86, 94 i 103 sq.; ID., «Die vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen», 56 amb n. 6, 59 sq. i 80.

59. Manuel RIU [I RIU], «La canònica de Santa Maria de Solsona. Precedents medievals d'un bisbat modern», *Urgellia*, 2 (1979), 211-256, 221 sq. i 226.

60. BAUER, «Die vita canonica an den katalanischen Kollegiatkirchen», 58 sq.

61. *Ibid.*, 57 sq. i 72.

62. *Ibid.*, 61 sq. amb n. 32-35.

63. *Ibid.*, 65 amb n. 53.

64. Ed. Albert WERMINGHOFF, *MGH. Concilia aevi Carolini* 1, 1, Hannover i Leipzig, Hahn 1906, 312-421 [reimpr. dins Jerome BERTRAM, *The Chrodegang Rules. The rules for the common life of the secular clergy from the eighth and ninth centuries. Critical texts with translations and commentary* (Church, Faith and Culture in the Medieval West), Aldershot, Taylor and Francis 2005, 96-131; *ibid.*, 132-174 segueix una versió anglesa].

65. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 128 C (XLVII C), f. 1r-45v: Paul EWALD, «Reise nach Spanien im Winter von 1878 auf 1879», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 6 (1881), 217-398, 340; WERMINGHOFF, *MGH. Concilia aevi Carolini*, 311 núm. 69; Josep GUDIOL [I CUNILL] (†), *Catàleg dels llibres manuscrits anteriors al segle XVIII del Museu Episcopal de Vic. Amb un apèndix per Eduard JUNYENT [I SUBIRÀ]*, Barcelona, Imprenta de la Casa de Caritat 1934, 133-135; Hubert MORDEK, *Bibliotheca capitularium regum Francorum manuscripta. Überlieferung und Traditionszusammenhang der fränkischen Herrscherelasse* (MGH Hilfsmittel 15), Munic, Monumenta Germaniae Historica 1995, 1052.

66. «Vita Channonicha I», ed. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España* 6, València: Impr. Oliveres, antes Estévan, 1821, 273 sq. núm. XV, 274 lín. 13; ed. JUNYENT

grà només uns dies abans de la seva mort.⁶⁷ Sembla que el mateix manuscrit també es menciona en un altre inventari de Vic datat l'agost del 971.⁶⁸

La resta de còpies catalanes de la *Regla d'Aquisgrà* van ser objecte de poca o gens consideració per part de la investigació medieval⁶⁹ —és a dir, la còpia actualment introbable de Sant Joan de les Abadesses, que probablement data de principis del segle XI;⁷⁰ una segona còpia de Vic, del 1064,⁷¹ arranjat pel sacerdot i canonge Ermemir Quintilià, l'escrivà més famós de Vic del

I SUBIRÀ, *Diplomatari*, 256 núm. 303 lín. 20: BAUER, «Die vita canonica der katalanischen Kathedralkapitel», 91 sq.; DÍAZ Y DÍAZ, «La circulation», 238 n. 135; Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «La vila de Vic i el monestir de Ripoll en els anys 967-970», dins Imma OLLICH I CASTANYER (ed.), *Actes del Congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps. Catalunya i Europa a la fi del 1r mil·lenni. Vic-Ripoll, 10-13 de novembre de 1999* (Documents [Eumo] 31), Vic, Eumo 1999, 747-761, 753.

67. Ed. JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari*, 254-256 núm. 302: GROS I PUJOL, «La vila de Vic», 750.

68. «Vita Chanonica I», ed. JUNYENT I SUBIRÀ, *Diplomatari*, 346 sq. núm. 413, 347 lín. 8 sq.; ID., «La biblioteca de la canònica de Vich en los siglos x-xi», dins *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 21 (Spanische Forschungen der Görresgesellschaft I), Münster de Westfàlia, Aschendorff 1963, 136-145, 139; Miquel dels Sants GROS [I PUJOL], «Fragments de Bibles llatines del Museu Episcopal de Vic», *Revista catalana de teologia*, 3 (1978), 153-171, 157 n. 10; ID., «La vila de Vic», 753; Jesús ALTURO I PERUCHO, *Història del llibre manuscrit a Catalunya* (Generalitat de Catalunya. Textos i documents 23), Barcelona, Generalitat de Catalunya 2003, 97 sq.; Miquel dels Sants GROS I PUJOL, *La Biblioteca Episcopal de Vic. Un patrimoni bibliogràfic d'onze segles*, Vic, Biblioteca Episcopal, Patronat d'Estudis Osonencs 2006, 31 núm. 16 (amb una figura de l'inventari).

69. No hi són presents en Albert WERMINGHOFF, «Die Beschlüsse des Aachener Concils im Jahre 816», *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 27 (1902), 605-675, 637-645; ID. (ed.), *MGH. Concilia aevi Carolini*, 310-312; Rudolf SCHIEFFER, *Die Entstehung von Domkapiteln in Deutschland* (Bonner Historische Forschungen 43), Bonn, Röhrscheid 1976, 248-252; Marie-Hélène JULLIEN – Françoise PERELMAN, *Clavis scriptorum latinorum medii aevi. Auctores Galliae 735-987* 1 (CChr.CM), Turnhout, Brepols 1994, 141 sq. i 231; MORDEK, *Bibliotheca capitularium*, 1045-1056; Thomas SCHILP, *Norm und Wirklichkeit religiöser Frauengemeinschaften im Frühmittelalter. Die «Institutio sanctimonialium Aquisgranensis» des Jahres 816 und die Problematik der Verfassung von Frauenkommunitäten* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 137. Studien zur Germania Sacra 21), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1998, 103-107; Gerhard SCHMITZ, «Aachen 816. Zu Überlieferung und Edition der Kanonikergesetzgebung Ludwigs des Frommen», *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 63 (2007), 497-544.

70. Sant Joan de les Abadesses, Arxiu del Monestir, s. n.: José JANINI [CUESTA], *Manuscritos litúrgicos de las bibliotecas de España* 2: Aragón, Cataluña y Valencia (Publicaciones de la Facultad de Teología del Norte de España. Sede de Burgos 38, 2), Burgos, Aldecoa 1980, 184 núm. 631. Tot i que el manuscrit també conté una còpia del *Martirologi* d'Adó de Viena, això no obstant, no apareix esmentat en Josep Antoni IGLESIAS I FONSECA, «El "Martirologio" de Adón en Cataluña. Consideraciones codicológicas y paleográficas sobre dos nuevos testimonios», dins Maurilio PÉREZ GONZÁLEZ (ed.), *Actas {del} III Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 26-29 de septiembre de 2002)* 1, Lleó, Universidad de León. Secretariado Publicaciones y Medios Audiovisuales 2002, 149-159.

71. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 44 (XXXVI), f. 84va-144vb: GUDIOL I CUNILL, *Catàleg*, 61-63 i fig. 9 (f. 84r).

segle XI;⁷² un tercer exemplar perdut de la catedral d'Urgell, potser copiat amb motiu de la reforma del 1010 a càrrec del bisbe Ermengol i que es va esmentar en un inventari del 1010/1040 i en un altre del 1147;⁷³ i finalment un quart exemplar de la catedral de Roda d'Isàvena, també perdut, que figura a l'inventari del tresor de l'església vers el 1149, el qual, però, probablement es remunta també al segle XI, quan, després del saqueig i la destrucció de la catedral el 1006, la comunitat de canonges de Roda va haver-se de reorganitzar —a partir del segon quart d'aquest mateix segle— i segurament abans del 1092, moment en què el bisbe Ramon Dalmau va promoure la reforma agustiniana al capítol de la catedral.⁷⁴

Tot aquest panorama, però, no posa fi a la història de la *Regla d'Aquisgrà* a Catalunya, perquè encara podem identificar-ne almenys quatre còpies més, encara que més recents. Quant a les tres primeres, es troben en tres manuscrits baixmedievals de les catedrals de Girona i Vic de finals dels segles XIII i XIV i del segle XIV (aprox. 1340) respectivament. Tot i que la còpia més antiga de Girona mostra una selecció de la *Regla d'Aquisgrà* amb el prolèg i els capítols 1-33, 145 (l'epíleg) i 34-40⁷⁵ i no podem dir res més sobre el testimoni gironí més jove, fins ara no retrobat,⁷⁶ la còpia de Vic conté una selecció diferent amb els capítols 22-38 i 19.⁷⁷

Quant a la quarta còpia, val a dir que també la comunitat catalana més antiga de canonges seguidors de la *Regla d'Aquisgrà* n'hauria d'haver tingut

72. Morí l'any 1080: Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «Els antics necrològics de la Catedral de Vic (segles X-XIII)», *Studia Vicensia*, 2 (2017), 7-174, 57 núm. 302 amb n. 112.

73. Esmentat com a «Vita canonica I» o bé «I. Vita canonica» respectivament: Pere PUJOL I TUBAU, «De la cultura catalana mig-eval. Una biblioteca dels temps romànics», *Estudis universitaris catalans*, 7 (1913), 1-8, 5 lín. 32 i 6 lín. 11; DÍAZ Y DÍAZ, «La circulation des manuscrits», 238 n. 135; Miquel dels Sants GROS [I PUJOL], «La biblioteca de la Catedral de la Seu d'Urgell als segles X-XII», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 26 (2005), 101-124, 107 núm. 8, 115 núm. 47 i 123.

74. Mencionat com a «et i vitam canonicam», ed. Higiní ANGLÈS [I PÀMIES], *La música a Catalunya fins al segle XIII* (Biblioteca de Catalunya. Publicacions del Departament de Música 10), Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Biblioteca de Catalunya 1935 [reimpr. Barcelona: Biblioteca de Catalunya amb la col·laboració de la Universitat Autònoma de Barcelona 1988], 126 sq. n. 5, 126 l. 9; ed. Miquel dels Sants GROS [I PUJOL], «L'inventari de l'antiga biblioteca de la Catedral de Roda d'Isàvena», *Revista catalana de teologia*, 32 (2007), 339-356 (edició: 354 sq.), 354 l. 6; Rebecca SWANSON HERNÁNDEZ, *Tradicions i transmissions iconogràfiques dels manuscrits de la Ribagorça entre els segles X-XII* 1, Tesi doctoral Barcelona 2016, 104 sq.

75. Girona, Arxiu Capitular, Ms. 11, f. 45ra-84vb; Jaime VILLANUEVA (†), *Viage literario a las iglesias de España* 12: Viage á Urgel y á Gerona, Madrid: Real Academia de la Historia 1850, 143-145; JANINI CUESTA, *Manuscritos litúrgicos*, 89. Agraït per la notificació amable del Dr. Jaume de Puig i Oliver (19 de desembre del 2019).

76. VILLANUEVA (†), *Viage literario a las iglesias de España* 12, 143-145, 143: «En dos martirologios modernos de esta catedral, uno del siglo XIII y otro de fines del XIV, se halla al fin ó toda ó la mayor parte de la “Vita canónica” Aquisgranense con el prólogo».

77. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 130 (III), f. 101va-116rb; GUDIOL I CUNILL, *Catàleg*, 137-139, 139.

una còpia: tenim almenys extractes d'aquest text conservats en una còpia moderna de Sant Feliu de Girona, de l'any 1502, l'existència de la qual ja s'havia esmentat en diverses publicacions especials dels segles XIX i XX, però no havia arribat a un públic científic més ampli.⁷⁸ Aquest manuscrit no conté, però, la *Institutio canonicorum Aquisgranensis* completa, sinó igualment una recopilació selectiva de parts de l'obra. Feta una comparació amb la còpia més antiga de la catedral de Girona, podem observar que tenim o bé una còpia del model comú, o bé una còpia directa. L'any de producció de 1502 no és una mera coincidència:⁷⁹ exactament cinc-cents anys abans, el desembre del 1002, el papa Silvestre II, que tenia estrets vincles amb Catalunya d'ençà dels estudis de joventut que hi realitzà, va confirmar les possessions de la diòcesi de Girona i va esmentar l'església de Sant Feliu i de Sant Narcís a Girona i la seva ubicació extramurs, fora l'actual portal de Sobreportes de la ciutat.⁸⁰

No es pot sobreestimar la importància de les noves còpies catalanes de la *Regla d'Aquisgrà* per a la nostra descripció de la varietat de paisatge carolingi dels estils de vida religiosos de la Catalunya medieval. Fins ara, sabíem de manera aproximada quina comunitat seguia d'ençà de quan la *Regla d'Aquisgrà*. Però, a excepció de la còpia del segle X de Vic, no havíem pogut tenir una visió més aprofundida de la difusió de la regla a Catalunya. A més a més, les noves còpies més recents de Girona i Vic mostren, de manera impressionant, com d'antiga i de pregonament arrelada fou la introducció d'aquesta regla carolíngia de canonges a Catalunya. Juntament amb la regla benedictina,

78. Girona, Biblioteca Diocesana del Seminari, Fons de Manuscrits de Sant Feliu de Girona, Ms. 17 (*olim* Seminario, Ms. 150; *olim* Archivo de San Félix, Ms. 16), f. 104ra-160ra: JOSÉ DE LA CANAL, «Noticia de los manuscritos y libros raros que hay en el archivo de la iglesia colegiata de San Félix», dins *España sagrada* 45, Madrid: Imprenta de Don José del Collado 1832, 259-265 Apéndice XI, 264; JAIME VILLANUEVA (†), *Viage literario a las iglesias de España* 14, Madrid: Real Academia de la Historia 1850, 141 sq.; RUDOLF BEER, *Handschriftenschatz Spaniens. Bericht über eine in den Jahren 1886-1888 durchgeführte [!] Forschungsreise ...* (Abhandlungen über Handschriftenkunde 1), Viena, C. Gerold's Sohn 1894 [reimpr. Amsterdam, Gérard Th. Van Heusden 1970], 239 núm. 40, 240 núm. 54 i 729; ALFRED CORDOLIANI, «Inventaire des manuscrits de comput ecclésiastique conservés dans les bibliothèques de Catalogne (avec notes sur les autres manuscrits de ces bibliothèques)», *Hispania Sacra*, 4 (1951), 359-384; *ibid.*, 5 (1952), 121-164, 375 sq.; JOSÉ JANINI [CUESTA] – JOSÉ MARÍA MARQUÉS [PLANAGUMÀ], «Manuscritos de la Colegiata de San Félix de Gerona», *Hispania Sacra*, 15 (1962), 401-437, 416 sq.; JANINI CUESTA, *Manuscritos litúrgicos*, 112 sq. núm. 522; ROURA I GÜIBAS, *Girona carolíngia*, 68.

79. El frare mercedari Baltasar de Costa, copista professional, va escriure el seu colofó al final del manuscrit (f. 176ra/rb): *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVIe siècle* 1 (Spicilegium Friburgensis Subsidia 2), Fribourg 1965, 199 núm. 1602 (sense publicació del text).

80. «... una cum ecclesia sancti Felicis martiris et sancti Narcissi, qui [!] est iuxta portam civitatis Gerundae, cum omnibus eorum pertinentiis», ed. Harald ZIMMERMANN, *Papsturkunden 896-1046* 2: 996-1046 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 177. Veröffentlichungen der Historischen Kommission 4), Viena, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1989, 768 sq. núm. 404, 768 lín. 11 sq.

aquest ordre normatiu dels canonges fou un altre text bàsic per a l'estil de vida religiós, molt abans de la introducció de la regla agustina en aquesta terra fronterera de la cristiandat llatina,⁸¹ car hi va romandre, fins i tot després d'aquesta introducció, en algunes comunitats tradicionals de la vida canònica. Atès que Albert Werminghoff no utilitzà les còpies catalanes per a la seva edició, no sabem encara quina versió textual exacta ens proporcionen i quina relació textual i històrica tenen, de manera que, actualment, encara no podem integrar aquests testimonis en l'horitzó més gran de l'estil de vida canònic carolingi.

La tradició bíblica carolíngia

Les investigacions anteriors sobre el llegat bíblic del món Ibèric medieval es concentraren preferentment en la producció de pandectes bíblics visigòtics i romànics al nord de la península Ibèrica i oblidaven dos fenòmens centrals dels comtats nord-orientals, regió que esdevindria la Catalunya altmedieval, és a dir: 1) el fort paper que la tradició bíblica carolíngia ja va tenir en aquesta terra mitjancera entre Itàlia, França i la resta de la península Ibèrica des del segle IX; i 2) la importació, la producció i l'edició de noves Bibles durant el llarg segle X, fet que no ha estat explicat en el context de la narrativa mestra de la història de la Bíblia a Europa després de la reforma carolíngia. El nostre enfocament es basa, aquí, en els models bíblics carolingis, per tant, més aviat en les seves formes externes que no pas en els seus textos, ja que la investigació sistemàtica dels textos llatins que transmeten encara no s'ha dut a terme.⁸²

La producció de la Bíblia en la Marca Hispànica de finals del segle VIII i inicis del segle IX, és a dir, el període de pugna dels teòlegs carolingis contra l'adopcionisme del bisbe Fèlix d'Urgell (781-799) i dels seus seguidors, únicament es pot observar en alguns fragments. Igual que els seus homòlegs del nord de la península Ibèrica i els primers productes desconeguts del comtat veí carolingi de la Ribagorça —vegeu, no obstant això, els fragments del Deuteronomi procedents d'una gran Bíblia visigòtica del segle IX en tres

81. Karen STÖBER, «Religious and society on the borders of Christendom. The regular canons in medieval Catalonia», dins Emilia JAMROZIAK – Karen STÖBER (eds.), *Monasteries on the borders of medieval Europe. Conflict and cultural interaction* (Medieval Church Studies 28), Turnhout, Brepols 2013, 173-192.

82. Armand PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina en els països de llengua catalana fins al segle XIII», *Revista catalana de teologia*, 28 (2003), 103-134; Jesús ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum medii aevi Cataloniae. Códices, fragmentos, membra disiecta y referencias librarías. Una primera aproximación», dins Agustín HEVIA BALLINA (ed.), *Biblia y archivos de la Iglesia. Santoral hispano-mozárabe en las diócesis de España. Actas del XXVI Congreso de la Asociación celebrado en Bilbao (12 al 16 de septiembre de 2011)* (Memoria Ecclesiae 38), Oviedo, Asociación de Archiveros de la Iglesia en España 2013, 69-114 (sense fer referència a l'anterior).

columnes—⁸³ són escrits en minúscula visigòtica —una escriptura certament utilitzada per Fèlix— i provenia del territori de l'«ecclesia Narbonensis», on la nova minúscula carolina encara no havia estat introduïda en aquell moment. De l'època de Fèlix d'Urgell, també tenim un bifoli d'un Psalteri hispà litúrgic de finals del segle VIII, ja en la versió gèlica, però ple de variants de la *Vetus Latina*,⁸⁴ així com també fragments dels profetes⁸⁵ i del Psalteri⁸⁶ d'una Bíblia visigòtica, en diversos volums, del segle VIII al IX. El lloc de producció d'aquesta Bíblia encara no és clar: si fou produït en la Narbonense encara visigòtica, fóra un manuscrit importat; si es tractà d'un producte de la catedral de la Seu d'Urgell o de Girona, fóra la Bíblia més antiga coneguda produïda sota el domini carolingi a la Marca Hispànica. Un argument a favor del *scriptorium* de la catedral d'Urgell podria ser la posició excepcional que aquesta seu episcopal ocupà en la Marca Hispànica, car va experimentar una forta influència de la reforma carolíngia a causa de l'afer Fèlix. Aquest escenari i l'indret protegit del bisbat que no es veuran afectats immediatament per les ràtzies musulmanes com Barcelona al segle IX podrien explicar per què Urgell hauria estat el primer centre important de producció de noves Bibles en la Marca Hispànica.

La història subseqüent de la Bíblia a la Catalunya altmedieval està marcada per la introducció de la Bíblia carolíngia, per la qual cosa es van importar models de llibres i textos de la Vulgata revisada amb formats, ordres de llibres i decisions teològiques subjacents darrere d'aquests exemplars. L'anàlisi de fragments subestimats i nous en combinació amb la rica tradició de donacions de manuscrits bíblics amb motiu de les dedicacions de les esglésies permet ara obtenir un panorama bíblic més intens en l'inici de la Catalunya altmedieval. Sabem com a mínim de tres Bibles que mostren el disseny de grans Bibles carolíngies completes, amb dues columnes i més de 40 línies per columna. La còpia més impressionant és, al mateix temps, la més antiga: l'encara no prou coneguda Bíblia d'Urgell de finals del segle IX, un producte local que imita el model de la Bíblia de Tours.⁸⁷ Però també tenim un fragment de Gènesi

83. Lleida, Arxiu Capitular, RC_0031 [*olim* Ms. 13] + Lleida, Museu Diocesà, s. n.: MILLARES CARLO, *Corpus* 1, 80 núm. 103 sq.; ... 2, 98 núm. 103 (f. 2v).

84. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 259: Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «El fragment del “Liber psalmorum” hispànic, Vic, Mus. Epis., Ms. 259», *Revista catalana de teologia*, 2 (1977), 437-452 [amb 1 figura]; PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina», 109 amb n. 18 sq.; GROS I PUJOL, *La Biblioteca Episcopal*, 14 sq. núm. 1 (amb figura dels f. 1v/2r).

85. Barcelona, Biblioteca de Catalunya, Ms. 2541/1: PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina», 109 amb n. 17; ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 96.

86. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fragn. 395: PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina», 109 amb n. 17; ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 96.

87. La Seu d'Urgell, Biblioteca Capitular, Ms. 1997: Pere PUJOL I TUBAU, «El manuscrit de la Vulgata de la Catedral d'Urgell», *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 6 (1920-1922), 98-145 i 2 plaques [també: Barcelona 1923]; PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina», 108, 110-113, 116 n. 44, 118, 128 amb n. 92 i 133; ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 97; BISCHOFF, *Katalog* 3, 347 núm. 5981.

procedent d'una altra Bíblia gegant carolíngia (o Heptateuc) de la Narbonense de les acaballes del segle IX i, evidentment, importada a la catedral de Vic en el moment de la seva restauració.⁸⁸ A més a més, un producte d'alta qualitat del *scriptorium* de la catedral d'Urgell de la primera meitat del segle X fou la Bíblia gegant carolíngia, de la qual es conserva un fragment de Jeremies.⁸⁹

Una faceta desconeguda de la història del llegat bíblic de la Catalunya altmedieval són els primers productes autòctons del segle X, tots ells dispersos en fragments. La primera Bíblia de la Catedral de Barcelona de ca. 900 és coneguda gràcies a uns fragments de Jutges i del Psalteri.⁹⁰ De la Bíblia més antiga procedent de l'important abadia benedictina de Sant Cugat del Vallès (prop de Barcelona), escrita pel diaca i jutge Bonsom a finals del segle X, tenim un fragment dels llibres dels Reis⁹¹ que mostra encara el disseny en tres columnes d'una antiga Bíblia hispànica típica també per a les Bíblies de Ripoll, lleugerament posteriors. Finalment, Girona també va participar en la producció de les seves pròpies Bíblies, tal i com podem veure gràcies als fragments de finals del segle X de les epístoles de Sant Pau a Timoteu⁹² i els llibres dels Reis,⁹³ així com d'una Bíblia de principis del segle XI, de la qual també es conserven peces de l'Antic i del Nou Testament.⁹⁴

Tot aquest treball preparatiu de copiar i editar noves Bíblies carolíngies i altres importacions, com ara l'extraordinària, gran, ara fragmentada, Bíblia francesa de finals del segle X,⁹⁵ eren models per a les magnífiques Bíblies de Ripoll de principis del segle XI que van construir el pont cap a la producció bíblica catalana i europea i que han atret tant d'interès investigador en les últimes dècades.

Quan contrastem els paisatges bíblics del nord de la península Ibèrica i dels comtats catalans en època altmedieval, les diferències són evidents: a

88. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 255, I: GROS I PUJOL, «Fragments de Bíblies», 153-171, 154 sq. i 158 núm. 1; PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina», 113 amb n. 32 i 34; GROS I PUJOL, *La Biblioteca Episcopal*, 16 núm. 2 (amb figura del f. 1v, part superior); ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 98; BISCHOFF, *Katalog* 3, 470 núm. 7076.

89. La Seu d'Urgell, Biblioteca Capitular, Ms. 180. 1: ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 98 sq.

90. Barcelona, Arxiu Diocesà, Carpeta 1, Fragm. 32 i Barcelona, Arxiu Diocesà, Carpeta 1, Fragm. 33: *ibid.*, 98.

91. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fragm. 250: PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina», 113; ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 98.

92. Girona, Arxiu Capitular, Ms. 151, Fragm. 7: PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina», 114; ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 99.

93. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 821/V: OLIVAR I DAYDÍ, *Catàleg*, 205; ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 99.

94. Montserrat, Arxiu i Biblioteca del Monestir, Ms. 821/II: OLIVAR I DAYDÍ, *Catàleg*, 205; ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 102.

95. Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 255, II: GROS I PUJOL, «Fragments de Bíblies», 154 sq., 158 i 159 núm. 2; PUIG I TÀRRECH, «La Bíblia llatina», 113 amb n. 32-34; GROS I PUJOL, *La Biblioteca Episcopal*, 26 núm. 11 (amb figura del f. 1r); ALTURO I PERUCHO, «Corpus biblicum», 99.

Catalunya és destacable la introducció de la minúscula carolina com a guió nou i exclusiu de llibres i documents. Es va promoure, evidentment, per la importació de manuscrits carolingis, incloses les Bibles carolíngies de Narbona, la seu metropolitana de Catalunya, i d'altres parts del regne franc occidental, que van servir de model per a reordenar la seqüència dels llibres i textos bíblics i parabíblics. No obstant això, aquestes importacions no van impedir solucions híbrides en el disseny exterior i interior de les noves Bibles catalanes; les que van sorgir fins als segles XI i XII evoquen encara records de les Bibles visigòtiques del nord peninsular, com ara llibres seleccionats de l'Antic Testament en la versió de la Vetus Latina o textos pertanyents a l'edició bíblica d'Isidor de Sevilla. Aquesta interacció entre manuscrits importats del primer període del domini carolingi i els productes autòctons de finals del segle IX és típic de la Catalunya altmedieval. Però encara queden preguntes obertes en aquest panorama: quin paper exactament va tenir l'Església de Narbona en la transmissió del text bíblic a Catalunya? L'edició de la Bíblia del visigot Teodulf d'Orleans va tenir rellevància, paral·lelament a la revisió bíblica realitzada per l'anglosaxó Alcuí? Només si es fa una classificació sistemàtica de les Bibles catalanes esmentades aquí i de centenars d'altres fragments bíblics, ens serà permès de conèixer més a fons les vies de transmissió textual que parteixen dels territoris francs i italians de l'imperi carolingi i més enllà.

Exegesi i litúrgia carolíngia

L'últim punt que vull afegir en la meua breu valoració de la cultura carolíngia a la Catalunya altmedieval és el debat sobre la introducció de l'exegesi i la litúrgia de l'Església de Narbona a la Marca Hispànica de principis del segle IX. Un tret característic de la litúrgia gal·lo-romana d'aquesta Església rau en el fet que va enriquir-se encara amb elements visigòtics hispans.⁹⁶ No obstant això, durant el segle IX, la influència carolíngia creixent és innegable i la importació i ús de nous llibres litúrgics i tradicions textuals fou un tema central en aquest procés de transformació litúrgica. Entre aquests, les diverses edicions d'homiliaris, tipus de llibre que combina funcions exegètiques i litúrgiques, va tenir un paper central en la pràctica quotidiana de la litúrgia

96. Miquel dels Sants GROS [I PUJOL], «La liturgie narbonnaise témoin d'un changement rapide de rites liturgiques», dins *Liturgie de l'église particulière et liturgie de l'église universelle. Conférences Saint-Serge. XXIIe semaine d'études liturgiques, Paris, 30 juin – 3 juillet 1975* (Bibliotheca Ephemerides liturgicae. Subsidia 7), Roma, Edizioni liturgiche 1976, 127-154; Alexandre OLIVAR [I DAYDÍ], «Survivances wisigothiques dans la liturgie catalano-languedocienne», dins *Liturgie et musique (IXe-XIVe s.)* (Cahiers de Fanjeaux 17), Tolosa, Privat 1982, 157-172; Miquel dels Sants GROS I PUJOL, «De l'església hispana a l'església carolíngia i el canvi de litúrgia», dins Pere DE PALOL I SALELLAS – Antoni PLADEVALL I FONT (eds.), *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana 1999, 397-407 [amb 8 figures], 397 i 400-407.

i la meditació; en particular, l'anomenat homiliari de Luculentius va semblar la culminació de la introducció de l'exegesi carolíngia i de les tradicions litúrgiques. Tot seguit parlaré, en aquesta darrera secció, de com encarar aquest text homilètic.⁹⁷

Luculentius, com a autor, és encara el gran desconegut de la cultura textual carolíngia. La seva obra va passar a formar part de la història de la literatura llatina medieval datada en una etapa posterior i amb una data i una localització errònies: les investigacions anteriors n'afavoriren l'autoria italiana, de finals del segle IX (ca. el 900).⁹⁸

Angelo Mai, descobridor de les primeres 18 homilies d'aquesta col·lecció, ja va formular la hipòtesi geogràfica italiana a principis del segle XIX.⁹⁹ Va editar-ne les homilies a partir de dos manuscrits conservats a les biblioteques de Roma que esmentaven un tal Luculentius, sense afegir cap més informació

97. Encara no s'ha escrit la història dels homiliaris carolingis de la Catalunya altmedieval, de tal manera que prefereixo no oferir cap primera visió crítica. A més a més de les pègges catalanes posteriors dels homiliaris de Pau el Diaca i Haimo d'Auxerre, tenim almenys cinc testimonis primerencs: 1) una còpia de les *Collectiones in Epistolas et Evangelia* de Smaragdus de Sant-Mihiel, mencionada en el testament del bisbe Idalguer de Vic el 908, que de ben cert va pertànyer als clergues narbonesos que restabliren el bisbat de Vic a finals del segle IX: veg. n. 33; 2) una còpia de la mateixa obra en el testament del bisbe Riculf d'Elna del 915: veg. n. 38; 3) el fragment d'una col·lecció homilètica carolíngia, Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Fragm. XXIII/27, narbonès, darrer quart del segle IX: GROS I PUJOL, *La Biblioteca Episcopal*, 23 núm. 8 (amb figura del f. 1r); Francesc Xavier ALTÉS [I] AGUILÓ, «Un Homiliari i una col·lecció homilètica carolingis, copiats a l'entorn de l'any 900 (Vic, Arx. Cap., ms. 60, i Arx. Episc., frag. XXIII/27)», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 20 (2012), 15-45 [amb 1 figura], 15, 18 i 32-36; Ludwig VONES, «Bischofssitze als geistige Zentren eines katalanischen Kulturraumes im 10. Jahrhundert. Barcelona, Vic und Girona», dins Hanns Peter NEUHEUSER (ed.), *Bischofsbild und Bischofssitz. Geistige und geistliche Impulse aus regionalen Zentren des Hochmittelalters* (Archa Verbi. Subsidia 9), Münster de Westfàlia, Aschendorff 2013, 173-203, 176; 4) una còpia de les *Homiliae in Evangelia et Epistolas* de Hrabanus Maurus esmentada en el testament del bisbe Riculf d'Elna del 915: «librum Rabanum unum», ed. MIGNE, *Patrologia Latina* 132, 468 lín. 49; ALTÉS I AGUILÓ, «A propòsit», 37 n. 123; PALAZZO, «Arts somptuaires», 714 (sense identificació); 5) un homiliari d'autor carolingi desconegut per a l'ofici matinal dels Diumenges i de les festes litúrgiques més importants de l'any litúrgic, Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Ms. 60 (LXXXVI): GROS I PUJOL, *La Biblioteca Episcopal*, 17 (amb figura del f. 14v); ALTÉS I AGUILÓ, «Un Homiliari», 15, 17-31 i 36-45. Aquest darrer manuscrit és el resultat d'un *scriptorium* narbonès no identificat de l'últim quart del segle IX i, per tant, aparentment pertanyeria a la primera onada de manuscrits importats per a la recentment restaurada catedral de Vic de finals del segle IX.

98. Zacarías GARCÍA VILLADA, *Historia eclesiástica de España 3: La Iglesia desde la invasión sarracena*, en 711, hasta la toma de Toledo, en 1085, Madrid, Compañía Ibero-Americana de Publicaciones 1936, 386 sugeri una datació en època carolíngia, ca. el 850, pel fet de trobar-s'hi la referència explícita de l'emperador regent. Aquesta datació s'ha pres molt possiblement del colofó de Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 17, f. 241va, el qual, això no obstant, no hi esmenta l'emperador Lotari I (817-855), ans el rei Lotari III de França occidental (954-986): veg. n. 103.

99. Ed. Angelo MAI, *Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita* 9, Roma 1837, 189-256 (= MIGNE, *Patrologia Latina* 72, 803-860).

sobre la seva posició en el si de l'Església llatina.¹⁰⁰ Se suposà que tots dos manuscrits foren escrits a la Itàlia central a finals del segle XII o fins i tot de la primera meitat del segle XIII.¹⁰¹ No obstant això, la història del text i la seva transmissió sembla ser bastant diferent: actualment sabem que les còpies més antigues de l'homiliari de Luculentius, molt més extenses, provenen de la península Ibèrica, especialment dos manuscrits més o menys complets que provenen del monestir benedictí català de Sant Cugat del Vallès. Aquestes dues còpies del segle X són actualment els dos manuscrits més antics coneguts d'aquesta abadia.¹⁰² En aquestes còpies, el recull conté 156 homilies majorment sobre els Evangelis i Epístoles; el cicle anual s'inicia amb la vigília de Nadal. Ambdós exemplars, més o menys contemporanis, aparentment van tenir el mateix model. Malgrat l'estat de conservació mutilat d'aquestes còpies, el paleògraf català Anscari Manuel Mundó i Marcet va poder, com a mínim, desxifrar el colofó d'un d'ells (Ms. 17, f. 241va), de manera que sabem que el sacerdot Truitari copià aquest manuscrit el 956/957, essent Landeric abat de Sant Cugat.¹⁰³ Seguint el jesuïta castellà i historiador de l'Església Zacarías

100. Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081 i Roma, Biblioteca Vallicelliana, Tomus XX. El manuscrit de la Biblioteca Vallicelliana era ja conegut per Jean MABILLON – Michel GERMAIN, *Museum Italicum seu Collectio Veterum Scriptorum ex Bibliothecis Italicis ...* 1, París: Martin e. a. 1687, 69. Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6454, f. 192-216 és una còpia reorganitzada de l'homiliari de Luculentius en la Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081 fet per Giovanni Battista Bandini: Alfons MÜLLER, «Ein neues Fragment aus dem Schriftkommentar des Luculentius», *Theologische Quartalschrift*, 93 (1911), 206-222, 207. Un fragment de l'homilia sobre Eph 3,13 – 6,10 és transmès pel manuscrit Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6071, f. 15: Werner AFFELDT, «Verzeichnis der Römerbriefkommentare der lateinischen Kirche bis zu Nikolaus von Lyra», *Traditio*, 13 (1957), 369-406, 388.

101. Encara una altra homilia sobre Gal 5,25 – 6,10 de Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 6081, f. 10-12 fou publicat per MÜLLER, «Ein neues Fragment», 211-218 (= MIGNE, *Patrologia Latina*, Suppl. 4, París: Garnier 1967-1971, 1416-1420).

102. Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 17 i Ms. 21: Joseph LEMARIÉ, «La collection carolingienne de Luculentius restituée par les deux codices Madrid, Real Academia de la Historia, Aemil. 17 et 21», *Sacris Erudiri*, 27 (1984), 221-371; Elisa RUIZ GARCÍA, *Catálogo de la sección de codices de la Real Academia de la Historia*, Madrid, Real Academia de la Historia 1997, 145-147 núm. 17 i 169-173 núm. 21. Ambdós manuscrits són consultables digitalment a l'enllaç: <http://bibliotecadigital.vah.es>. August Eduard Anspach descobrí aquestes còpies i n'identificà els textos ja l'any 1914: Àngel Custodio VEGA [Y RODRÍGUEZ], «El Prof. Doctor August Eduard Anspach. Semblanza literaria», dins José María FERNÁNDEZ CATÓN, *Catálogo de los materiales codicológicos y bibliográficos del legado científico del Prof. Dr. August Eduard Anspach*. Prólogo del P. Á. Custodio VEGA, O. S. A., Lleó: CSIC. Centro de Estudios e Investigación «San Isidoro» 1966, 9-28, 22 sq. i 28; *ibid.*, 96 sq. L'atribució dels manuscrits al *scriptorium* productiu de Sant Cugat es deu a Anscari Manuel MUNDÓ [I MARCET], «Entorn de dos còdexs del segle Xe de Sant Cugat del Vallès», *Faventia*, 4, 2 (1982), 7-23 [amb 3 figures]; ID., «Collectaneum seu Homiliae Luculentii in Epistolas et Evangelia (Madrid, R. Academia de la Historia, San Millán Ms. 17 i 21)», dins Antoni PLADEVALL I FONT (ed.), *Catalunya romànica* 18: El Vallès Occidental, Barcelona, Enciclopèdia Catalana 1991, 190 sq. [amb 2 figures].

103. «Explicit liber Deo gratias. Orate pro Truitario presbitero qui scripsit hunc librum collectaneum in honore sanctissimi Cucufati martiris sub Landerico abba anno III regnante

García Villada, qui ja postulà que Luculentius fóra un autor que hauria desenvolupat la seva obra en terra de l'anomenada Marca Hispànica, a causa de l'escriptura carolina i el contingut d'aquests manuscrits, avui sabem que ambdós manuscrits representen la versió de text més antiga, testimoniada també en cinc altres fragments de la Catalunya del segle x que pertanyen a tres còpies més.¹⁰⁴ Una segona versió amb variants textuals i altres trets característics,¹⁰⁵ datable de mitjan del segle x, també es transmet en molts fragments manuscrits catalans altmedievals.¹⁰⁶ La transmissió completa del text de l'homiliari de Luculentius s'inicià, doncs, en la part nord-oriental de la península Ibèrica tenint com a zona nuclear la diòcesi de Vic, mentre que la transmissió perifèrica i tardana italiana mostra trets textuals comuns amb la segona versió¹⁰⁷ i ofereix només una petita selecció de text de tot l'homiliari.¹⁰⁸

Aquest escenari ens suggereix que l'autor es mogué en algun indret de la Marca Hispànica. Endemés, hi ha un altre argument textual que no s'ha de menystenir: una de les principals fonts de l'obra de Luculentius és l'homiliari de l'abat benedictí visigòtic Smaragdus de Sant-Mihiel, procedent de la regió fronterera que fou la Septimània carolíngia.¹⁰⁹ Pel que fa a aquesta història

Leutario rege, et dedit illum ad Regiatus sacer propter remedium anime sue»: MUNDÓ I MARCET, «Entorn», 20.

104. En concret, Vic, Arxiu i Biblioteca Episcopal, Fragm. XXIII/7; Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, Ms. 21/3 i Tarragona, Arxiu Històric Arxidiocesà, Ms. 21/9; Vilafranca del Penedès, Arxiu Comarcal de l'Alt Penedès, Comunitat de Preveres de Vilafranca, 17: G-8-79 i G-10-99 i Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Fragm. 249: Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «La tradició codicològica i litúrgica de l'homiliari carolingi de Luculentius a Catalunya. La recensió catalana. Inventari i homilies recuperades», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 18 (2010), 71-241 [amb 15 figures], 81 sq., 87, 92-94, 99, 104 sq. i 118 sq., a més a més també 195 núm. 87, 166 sq. núm. 51, 159 (figura), 167 sq. núm. 53, 199 sq. núm. 95, 185 (figura), 130 sq. núm. 3 i 135 (figura). Aquí, com en la n. 106, les datacions d'Altés i Aguiló necessiten una revisió acurada basada en dades paleogràfiques contrastades.

105. LEMARIÉ, «La collection», 238 n. 24 i 281. ALTÉS I AGUILÓ, «La tradició codicològica», 83 hi emfasitza la posterioritat d'aquesta redacció.

106. ALTÉS I AGUILÓ, «A propòsit», 35-42; Id., «La tradició codicològica», 81 sq., 87, 93, 104, 111 sq. i 118. Ambdós articles citats també aborden el tema de la rica transmissió subseqüent de les homilies de Luculentius en altres manuscrits litúrgics de Catalunya a partir del segle xi, una investigació ja iniciada per Raymond ÉTAIX, «Quelques homéiaires de la région catalane», *Recherches augustiniennes*, 16 (1981), 333-398, 337, 353 sq., 369 sq., 371 n. 27, 375, 384 i 395 amb n. 52.

107. A diferència de la primera redacció, en què a partir de l'homilia 57 en endavant les citacions bíbliques hi són abreujades sistemàticament, moltes citacions bíbliques no hi són abreujades, ans desenvolupades: ALTÉS I AGUILÓ, «La tradició codicològica», 82 sq.

108. ÉTAIX, «Quelques homéiaires», 395 n. 51.

109. Quant al text i l'ordre en el leccionari emprat per Smaragdus, veg. LEMARIÉ, «La collection», 229-235, 240 i 243-246. Gairebé totes les altres homilies i altres textos explotats són anteriors, procedents de Jeroni, Pelagi, Agustí, Gregori el Gran i Beda el Venerable: GARCÍA VILLADA, *Historia eclesiástica*, 386; Joseph LEMARIÉ, «Deux fragments d'homéiaires conservés aux archives capitulaires de Vich, témoins de sermons pseudo-augustiniens et du commentaire de Luculentius sur les Évangiles», *Revue des études augustiniennes*, 25 (1979), 85-105, 102; Id., «La collection», 243; Hildegund MÜLLER, *Exemplarische Untersuchungen zu den Quellen des Lucu-*

dels textos, García Villada ja suposà que «Luculentius» no és altra cosa que la forma llatinitzada de «Smaragdus».¹¹⁰ «Luculentius» hauria estat, doncs, més aviat una referència al famós autor visigòtico-carolingi que no pas un nom propi.¹¹¹ D'altra banda, aquest nom llatí, combinat amb l'ús de les homilies carolíngies dels monjos benedictins Haimo i Heiric d'Auxerre, així com també una font utilitzada per a la recensió franco-catalana de l'homiliari carolingi de Liverani,¹¹² suggereixen un autor més jove.¹¹³ A Luculentius caldria situar-lo, doncs, en la Marca Hispànica (o a Septimània) i ubicar-lo encara al segle IX.¹¹⁴ Un altre argument de pes a favor d'aquesta regió i datació seria la influència litúrgica i eclesiàstica que l'Església de Narbona va exercir en aquell moment a banda i banda dels Pirineus.¹¹⁵ A més a més, també tenim petges de l'ús litúrgic de Luculentius des del segle IX fins al segle XIII a Narbona,¹¹⁶ Carcassona¹¹⁷

lenti-Homiliars, Dipl. Viena 1988, 26-29; *ead.*, *Das «Luculentius»-Homiliar. Quellenkritische Untersuchungen mit Teiledition* (Wiener Studien. Beiheft 23. Arbeiten zur Mittel- und Neulateinischen Philologie 3), Viena, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1999, 44-59.

110. GARCÍA VILLADA, *Historia eclesiástica*, 385.

111. ALTÉS I AGUILÓ, «La tradició codicològica», 76, recull una sèrie de testimonis catalans que demostren que «luculentius» i «luculenter» eren atribuïts a favorits dels textos litúrgics o exegètics. Ja Johann Albert FABRICIUS, *Bibliotheca latina mediae et infimae aetatis* 4, Hamburg: Felgner i Piscator 1735, 844 fou del parer que s'havia de tractar més aviat d'un epítet que no pas d'un nom propi.

112. LEMARIÉ, «Deux fragments», 102-104; ALTÉS I AGUILÓ, «A propòsit», 41; LEMARIÉ, «La collection», 240 i 243 sq. Quant a aquest homiliari carolingi: veg. Henri BARRÉ, *Les homéliaires carolingiens de l'école d'Auxerre. Authenticité. Inventaire. Tableaux comparatifs. Initia* (Studi e testi 225), Ciutat del Vaticà, Biblioteca Apostolica Vaticana 1962, 113-122; Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «La "pars aestiva" de l'Homiliari de l'ofici catalanonarbonès. Inventari i difusió. Reconstitució de la seva recensió de l'Homiliari carolingi de Liverani», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 8 (1997), 107-159, 118-159.

113. Hermann Josef FREDE, *Kirchenschriftsteller. Verzeichnis und Sigel* (Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel 1, 1), Friburg de Brisgòvia, Herder 1995, 616 núm. 953; Eligius DEKKERS, *Clavis patrum latinorum* (CChr.SL), Steenbrugge 1995, 308 núm. 953 hi reconeix un autor del segle IX i X, mentre que el darrer l'omet en la seva *Clavis patrum latinorum*. Roger GRYSO, *Répertoire général des auteurs ecclésiastiques latins de l'Antiquité et du Haut Moyen Âge 2: Répertoire des auteurs: I-Z. Auteurs sans sigle propre. Tables* (Vetus Latina. Die Reste der altlateinischen Bibel 1, 1^s), Friburg de Brisgòvia, Herder 2007, 638 núm. 953 segueix igualment aquests repertoris.

114. Hi és absent en ALTURO I PERUCHO, «La cultura llatina medieval a Catalunya»; ZIMMERMANN, *Écrire et lire* 1-2; José Carlos MARTÍN [Y IGLESIAS], *Sources latines de l'Espagne tardo-antique et médiévale (V-XIVe siècles). Répertoire bibliographique*. Avec la collaboration de Carmen CARDELLE DE HARTMANN et Jacques ELFASSI (Documents, études et repertoires publié par l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes 77), París, CNRS éditions 2010.

115. ALTÉS I AGUILÓ, «La tradició codicològica», 73 sq.

116. GROS I PUJOL, «Fragments de Bibles», 155 n. 6 esmenta el primer ús extensiu de l'obra de Luculentius en una col·lecció de comentaris patristics de Narbona en la lectura de l'Epístola i l'Evangeli durant la Santa Missa, encara que la data proposada de primera meitat del segle IX no sigui pas possible.

117. París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 3829 és una còpia de la col·lecció de Luculentius (en una versió revisada que conté només 74 homilies de les lectures de l'Evangeli

i Sant Pons de Tomeres.¹¹⁸ Luculentius hauria estat, doncs, un dels primers autors llatins d'aquesta regió i hauria escrit després de la seva integració a l'imperi carolingi; a més a més, també, pel que sembla, hauria estat un monjo benedictí.¹¹⁹ Fins i tot podem fonamentar aquesta nostra hipòtesi geogràfica i cronològica gràcies a la versió de la Vulgata emprada per Luculentius, ja que les seves característiques semblen compatibles amb alguns fets específics d'algunes còpies de la tradició bíblica catalana de l'abadia benedictina de Ripoll, la propera seu episcopal de Vic i de l'abadia de Sant Miquel de Cuixà, al Conflent, que, al seu torn, tenien fortes connexions amb Ripoll i Vic.¹²⁰

Un altre argument, encara no prou valorat, per a la localització a la Marca Hispànica podria ser el contingut interreligiós específic de l'homiliari de Luculentius. García Villada va ser el primer estudiós en presentar aquest coneixement, sense indicar-ne el lloc exacte d'aquesta col·lecció. L'estudiós comenta que, en una de les seves homilies, Luculentius se centra en el consum excessiu d'alcohol per part dels musulmans, malgrat la prohibició explícita de l'Alcorà.¹²¹ A parer de García Villada, només un autor amb un coneixement

i algunes noves homilies més) del darrer quart del segle XII i fou d'ús vigent a la catedral de Carcassona: ÉTAIX, «Quelques homélieires», 394 sq.; LEMARIÉ, «La collection», 230 amb n. 12, 238 sq., 245 n. 34, 246-250 i 253-277; ID., «Les homéliees pour la dédicace de la collection de Luculentius et du Parisinus 3829», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 3 (1984), 27-45, 27-30 i 35-44; Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «Una recensió del segle XI de les homilies sobre les epístoles estivals de l'Homiliari dit de "Luculentius(us)", testimoniada en els homiliaris de l'ofici del monestir de Serrateix i de la canòncia de Solsona», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 15 (2007), 273-304 [amb 3 figures], 274 amb n. 6; ID., «La tradició codicològica», 83, 99 sq. i 107 sq.

118. París, Bibliothèque nationale de France, Ms. lat. 5259 és una còpia per a l'«officium capituli», significativament ser un «liber capituli» d'aquesta abadia fet a mitjans del segle XIII: Francesc Xavier ALTÉS I AGUILÓ, «Les "Homiliae capitulares" del monestir de Sant Ponç de Tomeres i l'homiliari de l'ofici catalanonarbonès», *Miscel·lània litúrgica catalana*, 11 (2003), 131-157; ID., «La tradició codicològica», 90 i 95.

119. A més a més, de la seva preferència per a fonts benedictines, Bernard CAPELLE, «Le Maître antérieur à S. Benoît?», *Revue d'histoire ecclésiastique*, 41 (1946), 66-75, 73; ALTÉS I AGUILÓ, «A propòsit», 39 sq. n. 132; MÜLLER, *Das «Luculentius»-Homiliar*, 59; ALTÉS I AGUILÓ, «La tradició codicològica», 75 han pogut detectar petges inqüestionables de monaquisme benedictí en l'obra de Luculentius.

120. ALTÉS I AGUILÓ, «A propòsit», 40 n. 133; LEMARIÉ, «Les homéliees», 45; MÜLLER, *Das «Luculentius»-Homiliar*, 30-34; ALTÉS I AGUILÓ, «La tradició codicològica», 74.

121. Sures alcoràniques 2, 219, 4, 43 i 5, 90 sq.: «Et preguntaran, i et pregunten [sc. «propheta»], sobre el tema de l'ús del vi i sobre el joc d'atzar "maissir". Digues [sc. «propheta»]: "En ambdues coses hi ha un gran pecat i hi ha també coses útils, per a la gent. Però el pecat d'ambdues coses és molt més gran que la utilitat". ... No us acosteueu per a fer amb els altres l'oració comuna, la sala obligatòria, estant embriacs. Espereu, doncs, fins a saber, ja ben conscients, el que dieu. ... Vosaltres, els bons creients, els musulmans! El vi, el joc "maissir", les pedres d'altars i les fletxes de sort són, totes, coses abominables, fetes pel dimoni, per Ax-Xaitan. Aparteu-vos d'això! Us convé fer això per a fruitir de la vida! Vol el dimoni, Ax-Xaitan, que hi hagi sempre enemistat entre vosaltres, gràcies al vi i al joc "maissir", i posar-vos tots els obstacles per a recordar el nom de Déu i per a fer les oracions de la sala. Per tot això, us abstindreu d'aquestes coses?», trad. per Míkel DE EPALZA [I FERRER], *L'Alcorà. Traducció de l'àrab al català i introducció a la lectura* (Labutxaca. Clàssica), Barcelona: Proa 2016, 31-981, 83, 152 i 203.

exacte de la nova llei religiosa podria haver escrit comentaris com aquest.¹²² García Villada no coneixia en el seu moment el fet que aquesta homilia formés part de la versió de text més antiga.¹²³

De moment, sense tenir una edició crítica de l'obra, no és possible respondre a la pregunta de si ens trobem davant un coneixement autèntic de l'Alcorà en aquest passatge o, més aviat, si es tracta de tradicions musulmanes orals, ni tan sols amb un comportament específicament musulmà, sinó amb una objecció general contra tota embriaguesa de les diferents comunitats religioses. Si García Villada té raó, Luculentius hauria estat un nou tipus d'agent cultural de coneixement alcorànic entre dos mons pel que fa a la seva suposada pertinença a la Marca Hispànica al voltant de l'any 900. Treballant en aquesta societat de frontera, hauria estat un representant de la cultura monàstica, exegetica i teològica madura de l'Església sota la reforma carolíngia del segle IX, però s'hauria enfrontat al problema central de restablir i consolidar les noves estructures de l'Església cristiana llatina en contacte immediat amb els reptes religiosos d'aquesta zona de marca amb al-Andalus. Aquest context religiós i social de la seva obra podria explicar per què Luculentius demarca sistemàticament la seva correcta posició catòlica contra les opinions errònies dels jueus, dels pagans i dels heretges en moltes de les seves homilies i per això hem d'interpretar el passatge citat anteriorment en el context de les polèmiques i l'apologètica de la seva societat mediterrània i de frontera.

RESUM

Quines són les característiques específiques del nostre cas d'estudi sobre la Catalunya altmedieval? Aquesta i altres regions perifèriques de l'imperi carolíngi, certament, van complir el programa de reformes carolíngies, de manera

122. GARCÍA VILLADA, *Historia eclesiástica*, 386.

123. Homilia 128: «ET NOLITE INEBRIARI VINO, IN QUO EST LUXURIA. Sicut enim homo non potest duobus dominis servire, Deo scilicet et mammonae, ita nullus potest inebriari vinum pariter et SPIRITU SANCTO repleti. Qui Spiritu sancto repletus fuerit habebit prudentiam, castitatem, munditiam, pudicitiam, mansuetudinem, verecundiam. E regione qui vinum inebriatur, habebit procacitatem, insipientiam, audaciam, furorem, libidinem. Et ideo praecipit Apostolus, non debere "inebriari vino, in quo est luxuria". Unde dicit Salomon: "Ne aspicias vinum cum flavescit in vitro; color enim blande [Cod., 'blandis'] ingreditur, sed mordet ut coluber." Potest et aliter intelligi quod dicit: "Nolite inebriari vino", id est vinum malitiae, de quo Moyses in cantico Deuteronomio: "De vinea Sodomorum, vinea eorum." Hoc vino inebriantur omnes amatores mundi. De quibus dicit Apostolus: "Quorum finis interitus, quorum Deus venter est, et gloria in confusione ipsorum qui terrena sapiunt"», ed. MIGNE, *Patrologia Latina* 72, 838 lín. 10-29. El text s'ha comprovat amb les dues còpies de Sant Cugat del Vallès, Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 17, f. 202vb-203vb, aquí f. 203rb-203va, i Madrid, Biblioteca de la Real Academia de la Historia, Ms. 21, f. 222ra-223va, aquí f. 222vb-223ra. El seu text comú mostra algunes diferències menors que, això no obstant, no en canvien el sentit en general.

que podem dir que aquesta terra mitjancera era carolíngia des d'un punt de vista cultural i religiós. Dit d'altra manera, hem de trencar el punt de vista sociopolític prou difós encara sobre l'època carolíngia que explica una història determinada per les prioritats del segle XIX, centrada en dinasties mortes i en la preocupació antiga per la pèrdua i recuperació del títol imperial romà. En el cas de Catalunya, l'ús d'expressions culturals carolíngies, com ara l'escriptura, els models de manuscrits, els textos religiosos i la litúrgia no significava mirar enrere envers una cultura visigòtica minvant, sinó que volia albirar envers les idees i els models que havien de formar Europa en els segles posteriors. Per tant, utilitzar formes d'expressió pròpies de la cultura carolíngia fou un projecte de futur que mostra que el potencial mateix dels esforços de reforma carolíngia, la rellevància potencial d'aquest compromís, es va constituir principalment en resultats culturals i no pas polítics (llengua llatina, escriptura, exegesi, teologia i formes de vida religiosa). Des d'aquest punt de vista, els «usos del passat» han de ser diferenciats, en la mesura que s'han d'identificar elements culturals passats i aquells que tinguin el potencial de crear futur. Per a la nostra investigació en les properes dècades, a un nivell més global i comparatiu, això implica que hem de contrastar sistemàticament la contribució cultural de totes aquestes regions perifèriques de l'imperi carolingi —la Itàlia septentrional i la central, les perifèries mig-orientals i sud-orientals de l'imperi post-carolingi, com Bohèmia, Polònia, Hongria i els Balcans— amb el desenvolupament de la minúscula carolina, els models de llibres i els textos religiosos i litúrgics.

Arribats aquí, ens preguntem quina ha estat la contribució específica de la perifèria ibero-catalana a la cultura carolíngia pel que fa a l'establiment de les seves formes d'expressió, si se la compara amb els centres d'aquesta cultura. En primer lloc, aquesta i altres regions perifèriques de l'imperi van contribuir a l'homogeneïtzació de la cultura europea, malgrat donar-se un seguit de solucions híbrides de diversos graus. En segon lloc, la cultura carolíngia es va establir i es va confirmar gràcies als reptes de les societats frontereres transculturals del sud i sud-est d'Europa, per tant, en el món mediterrani multicultural i multireligiós.

Un gran repte científic de cara al futur és, certament, l'arribar a cisellar amb precisió aquesta perspectiva doble quant a la cultura carolíngia (política) dels anomenats centres i perifèries de l'imperi. Per a dur a terme aquesta feina nostra, que busca la deconstrucció dels estrats que, als ulls del mediadors culturals medievals, podrien haver estat «patrístics», «visigòtics» i «carolingis» etc., ens és de menester l'ús ple del ric material manuscrit proporcionat per Catalunya (i Septimània) com una terra mitjancera per excel·lència del món euromediterrani. La noble tasca d'anar desvelant, doncs, totes aquestes capes culturals, es mereix, certament, tot el nostre compromís, tant local, com internacional.